

Η διάδοση του δαμαλισμού και η διαμόρφωση ενός ελληνικού δημόσιου λόγου περί ιατρικής στις αρχές του 19ου αιώνα

Στο δεύτερο μισό του αιώνα των Φώτων, εντός του πολιτικού πλαισίου της Πεφωτισμένης Δεσποτείας και ενώ η Ιατρική είχε αρχίσει να συγκροτείται ως μοντέρνα επιστήμη, παρατηρούνται στην Ευρώπη δύο νέα, αλληλένδετα φαινόμενα, η ιατροποίηση της κοινωνίας και η επαγγελματοποίηση της Ιατρικής. Η πρώτη εκδηλώθηκε αφενός με τις προσπάθειες φορέων κρατικής εξουσίας να εντάξουν τους υπηκόους «σε ένα διαρκώς πυκνότερο δίκτυο ιατρικής περίθαλψης, ελεγχόμενο από γιατρούς με πανεπιστημιακή μόρφωση», και να δημιουργήσουν την αναγκαία γι' αυτό υλική υποδομή, αφετέρου με τη σταδιακή διάδοση επιστημονικής ιατρικής γνώσης έξω από τους ιατρικούς κύκλους και με την αύξηση της επίδρασης της γνώσης αυτής σε ερμηνευτικά σχήματα, νοοτροπίες και κοινωνικές νόρμες.¹ Η δεύτερη εκδηλώθηκε με πρωτοβουλίες και ενέργειες του κράτους και των πανεπιστημιακών γιατρών να διαμορφώσουν ένα θεσμικό πλαίσιο ελέγχου και προστασίας του ιατρικού επαγγέλματος και να σχεδιάσουν τις οργανωτικές και ιεραρχικές δομές του νοσηλευτικού συστήματος, οι οποίες θα καθόριζαν τις αρμοδιότητες των γιατρών και, γενικότερα, του ιατρικού προσωπικού εντός του συστήματος αυτού.²

1. Ute Frevert, «Zwischen Staat und Konsumgesellschaft: Aufklärung und die Entwicklung des deutschen Medizinalwesens im 18. Jahrhundert», Bettina Wahrig – W. Sohn (επιμ.), *Aufklärung, Policy und Verwaltung. Zur Genese des Medizinalwesens 1750-1850*, εκδ. Harrassowitz, Wiesbaden 2003, σ. 91-107.

2. Γλία Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister, *Η «άδηλος» ιστορία του ιατροφιλοσόφου Ευστάθιου. Επιστήμη και νεωτερικές ιδέες στη νοτιοανατολική Ευρώπη του όψιμου Διαφωτισμού*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2021, σ. 38, και (για ένα μεγαλύτερο χρονικό άνωσμα) Στ. Χιωτάκης, *Για μια κοινωνιολογία των ελευθέρων επαγγελματιών. Επιστημονική επαγγελματοποίηση των ιατρικών υπηρεσιών*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα ³1998, σ. 141, 144-152.

Στις δύο τελευταίες δεκαετίες του 18ου και στις δύο πρώτες του 19ου αιώνα τα φαινόμενα που περιγράφηκαν άρχισαν να εκδηλώνονται και στην ελληνική κοινωνία. Από το 1780 και εξής αυξήθηκε σημαντικά ο αριθμός των ελλήνων φοιτητών στις Ιατρικές Σχολές του ιταλόφωνου και γερμανόφωνου χώρου, επιταχύνοντας τη μεταφορά και διάδοση σύγχρονης επιστημονικής γνώσης. Το παράδειγμα της Δύσης και οι απαιτήσεις του νεοσύστατου κλάδου της Υγιεινής, οι οποίες επέβαλαν τη διαφοροποίηση των νοσοκομείων από τα άσυλα, τα φιλανθρωπικά ιδρύματα και τα ιδρύματα εγκλεισμού, ώθησαν πρωτοβουλίες, για να δημιουργηθεί μια υλική και θεσμική υποδομή, που θα επέτρεπε αφενός τη βελτίωση της ιατρικής περίθαλψης, αφετέρου τον έλεγχο και την προστασία του ιατρικού επαγγέλματος.

Στο οθωμανοκρατούμενο κομμάτι της ελληνικής κοινωνίας, στο οποίο εστιάζεται η παρούσα μελέτη,³ άρχισαν στα χρόνια αυτά να ανακαινίζονται μερικά από τα λίγα υπάρχοντα νοσοκομεία και να ιδρύονται νέα, με πρωτοβουλία ανώτατων διοικητικών ή εκκλησιαστικών αξιωματούχων, κοινοτήτων και επαγγελματιών συσσωματώσεων ή ομάδων. Ιδιαίτερα χαρακτηριστικά παραδείγματα προσφέρουν η Κωνσταντινούπολη και οι Ηγεμονίες.⁴ Την ίδια εποχή διατυπώθηκαν οι πρώτες σκέψεις για τη συγκρότηση μιας «ιατρικής αστυνομίας», που θα έλεγχε την άσκηση της ιατρικής. Ενδεικτικές είναι οι σχετικές προτάσεις του γιατρού Κωνσταντίνου Καρακάση (1773-1828).⁵ Στα ανακαινισμένα ή νεόδμητα νοσοκομεία, όπως επίσης σε κοινότητες στον ευ-

3. Η παρούσα μελέτη περιορίζεται στον οθωμανοκρατούμενο ελληνικό χώρο, επειδή τα βενετοκρατούμενα Επτάνησα ακολουθούν μια διαφορετική πορεία, καθώς οι εξελίξεις στο πεδίο της περίθαλψης και της δημόσιας υγείας συνδέονταν εκεί με αντίστοιχες εξελίξεις στη Βενετία. Για τη νοσηλευτική και υγειονομική πολιτική στις βενετικές κτήσεις βλ. ενδεικτικά τις δύο ακόλουθες μελέτες και τη βιβλιογραφία που περιέχουν: Χρύσα Μαλτέζου, «Η διαχείριση της υγείας στη βενετοκρατούμενη Κρήτη: οι δημόσιοι γιατροί (14ος αι.)», Στέφανος. Φίλων *έκθυμος προσφορά μελετών στον ιατρό Στέφανο Γερούλανο*, εκδ. Ευρασία, Αθήνα 2022, σ. 183-194· Κατερίνα Κωνσταντινίδου, «Οι γιατροί, η πανώλη και το υγειονομικό σύστημα στον υπό βενετική κυριαρχία ελληνικό χώρο (17ος-18ος αι.)» (υπό δημοσίευση).

4. Για τα νοσηλευτικά ιδρύματα της Κωνσταντινούπολης βλ. Αρ. Κ. Σταυρόπουλος, *Τα νοσοκομεία και η νοσηλευτική πολιτική της ελληνικής εθνότητας στην Κωνσταντινούπολη (1453-1838)*, Αθήνα 1984· Φωκίων Σιδηρόπουλος, *Τα εθνικά φιλανθρωπικά καταστήματα στην Κωνσταντινούπολη: Νοσοκομείο Βαλουκλή*, [Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού], Αθήνα 1999. Για τις Ηγεμονίες βλ. Κωνσταντίνος Καρακάσης, *Τοπογραφία της Βλαχίας*, επιμ. Georgeta Filitti, εκδ. Ομόνοια, Βουκουρέστι 2018, σ. 348-381 [α' εκδ. Βουκουρέστι 1830].

5. Καρακάσης, *Τοπογραφία της Βλαχίας*, σ. 348-349.

ρότερο ελληνικό χώρο και τη Διασπορά, άρχισαν να δημιουργούνται θέσεις για γιατρούς, ενώ όποιος διέθετε οικονομική ισχύ μπορούσε πλέον να επιλέξει τους προσωπικούς του θεράποντες μεταξύ των πολλών ντόπιων ή ξένων γιατρών, που είχαν σπουδάσει σε ιταλικά ή γερμανικά πανεπιστήμια.

Οι εξελίξεις αυτές πυροδότησαν έναν προβληματισμό για θέματα που αφορούσαν την ιατρική ως επιστήμη και επάγγελμα, προσέφεραν όμως και το έδαφος, για να αναφύει ο ανταγωνισμός μεταξύ των γιατρών, των πρακτικών και των σπουδασμένων, των ντόπιων και των ξένων, ακόμη και μεταξύ των παλαιότερων και των νεότερων, καθώς από τις αρχές του 19ου αιώνα είχε αρχίσει να διαμορφώνεται ένα ιατρικό κατεστημένο από γιους γιατρών, οι οποίοι, σπουδάζοντας και οι ίδιοι Ιατρική, διαδέχονταν τους πατέρες τους σε προνομιακές θέσεις.⁶ Το 1797 ο ανταγωνισμός μεταξύ των γιατρών ήταν ένα φαινόμενο γνωστό στους συγχρόνους, αφού η *Εφημερίδα των Μαρκιδών* όχι μόνο δημοσίευε σχετικές ειδήσεις, αλλά και έπαιρνε θέση προς αυτές:⁷

«Λαυρέντιος ό χειρουργός [= Lorenzo Noccioli] περιέρχεται διάφορα κονάκια τών κρατούντων έγκωμιάζων τόν Μ. Β. όπως προβιβασθή εις Μ. άντι τοϋ Α. Β. Σ. Τζ. πρὸς ὄν ὁ προβιβασμός άφορα, ὅστις καί κρείττων παντός άλλου δικαίως κρίνεται».

Η παρούσα μελέτη επιχειρεί να αναδείξει τον καταλυτικό ρόλο που διαδραμάτισε για την εξέλιξη της ιατροποίησης της ελληνικής κοινωνίας και της επαγγελματοποίησης της ιατρικής η διάδοση του δαμαλισμού στον ελληνικό

6. Για τα φαινόμενα αυτά, σε συνδυασμό με τη συγκρότηση της Ιατρικής σε μοντέρνα επιστήμη, βλ. Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister, *Η «άδηλος» ιστορία του ιατροφιλοσόφου Ευστάθιου*, σ. 21-51, όπου και περαιτέρω βιβλιογραφία. Για τον ανταγωνισμό μεταξύ των γιατρών με πανεπιστημιακή μόρφωση και των εμπειρικών βλ. Χιωτάκης, *Για μια κοινωνιολογία των ελευθέρων επαγγελματών*, σ. 152-158, και Θαν. Μπαρλαγιάννης, «Ιατρικές δυναμικές στην Ήπειρο και τη Θεσσαλία» (υπό δημοσίευση).

7. *Έφημερίς αρ. 31 (17.4.1797)*, 353-354. Ο Noccioli ανήκε σε έναν κύκλο φιλικά προσκείμενο στον βαρώνο Herbert Rathkeal, επιτετραμμένο των Αφβούργων στην Ύψηλή Πύλη, ο οποίοςς ζητούσε επανειλημμένα στην αλληλογραφία του με τους ανωτέρους του στη Βιέννη τη διακοπή της έκδοσης της *Εφημερίδας των Μαρκιδών*. Σε επιστολή του ο Herbert Rathkeal χαρακτηρίζει τον Noccioli ως «ο καλός χειρουργός μας». Ενδέχεται, δηλαδή, να ήταν στην υπηρεσία του· βλ. [Σπυρίδων Λάμπρος], «Έρευνα εν ταις βιβλιοθήκαις και αρχείοις Ρώμης, Βενετίας, Βουδαπέστης και Βιέννης», *Νέος Ελληνομνήμων* 21/1 (1927), 382, και Λ. Βρανούσης, *Εφημερίς· η αρχαιότερη ελληνική εφημερίδα που έχει διασωθεί – Προλεγόμενα*, [ΚΕΜΝΕ/Ακαδημία Αθηνών], 1995, σ. 515-516. Τα αρχικά δεν έχουν αναλυθεί. Ο Noccioli ταυτίζεται μάλλον με τον ομώνυμο χειρουργό με καταγωγή από τη Φλωρεντία που αναφέρεται στην *Gazzetta Toscana* 13 (1771).

χώρο – ένα σύνολο ιστορικών συμβάντων και διαδικασιών που δεν έχουν μελετηθεί ακόμη επαρκώς. Όπως θα φανεί, η διάδοση του εμβολίου αυτού, ενισχύοντας τη συγκρότηση διεθνών ιατρικών δικτύων, επιτάχυνε τη μεταφορά σύγχρονης επιστημονικής ιατρικής γνώσης και παρείχε το κίνητρο, για να διεξαχθούν για πρώτη φορά στον ελληνικό χώρο ιατρικά πειράματα, τα οποία έλαβαν δημοσιότητα. Παράλληλα, οι εμβολιασμοί, προσκομίζοντας επιστημονικό κύρος και, έτσι, χρηματικά και κοινωνικά οφέλη σε όσους γιατρούς συμμετείχαν στη διεξαγωγή τους, όξυναν τον ανταγωνισμό μεταξύ των υπηρετών του Ασκληπιού και παρείχαν τις αφορμές, για να αναδυθεί ένας δημόσιος λόγος περί ιατρικής ως επιστήμης και επαγγέλματος.

Όταν το 1798 ο άγγλος γιατρός Edward Jenner (1749-1823) δημοσίευσε στο Λονδίνο την πραγματεία του *An Inquiry into the Causes and Effects of the Variolae Vaccinae*, στην οποία περιέγραφε τον δαμαλισμό, μια ανακάλυψη που είχε κάνει δύο χρόνια νωρίτερα, ξεκίνησε η αντίστροφη μέτρηση για την ευλογία, η οποία, διαδεδομένη σε όλες τις ηπείρους, αποτελούσε την απειλητικότερη λοιμώδη νόσο μετά την πανώλη.⁸ Από όσους προσβάλλονταν, απεβίωνε συνήθως ένας στους πέντε ή ένας στους δέκα, ενώ εκείνοι που επιζούσαν είχαν συχνά σηματοδεχτεί από άσχημες ουλές ή κάποτε είχαν χάσει την όρασή τους ή αποκτήσει άλλες μόνιμες βλάβες.⁹ Έως την ανακάλυψη του δαμαλισμού η ευλογία προκαλούσε περίπου το 10% των παιδικών θανάτων στην Ευρώπη.¹⁰

8. Για την ιστορία της ευλογιάς βλ. πρόχειρα W. U. Eckart, *Geschichte der Medizin*, εκδ. Springer, Βερολίνο 2000, σ. 245-246. Αναλυτικότερα, βλ. τα σχετικά κεφάλαια των ακόλουθων μελετών που εστιάζονται στην ευλογία: M. Bennett, *War against Smallpox; Edward Jenner and the Global Spread of Vaccination*, εκδ. Cambridge University Press, Κέμπριτζ 2020· G. Williams, *Angel of Death; The Story of Smallpox*, Palgrave Macmillan, Νέα Υόρκη 2010· D. R. Hopkins, *Princes and Peasants: Smallpox in History*, The University of Chicago Press, Σικάγο 1983.

9. Bennett, *War against Smallpox*, σ. 12. Η παραμόρφωση του προσώπου των θυμάτων της ευλογιάς επηρέαζε σημαντικά τη ζωή τους, ιδιαίτερα κατά τη σύναψη γάμων και την προικοδότηση. Χαρακτηριστικά είναι τα παραδείγματα που δίνει ο Γ. Βεντότης για τη χρήση της λέξης «Εύλογιά» στο σχετικό λήμμα του λεξικού του: «τὰ σημάδια τῆς εὐλογιάς» και «εἶναι ὅλος καταφαγωμένος ἀπὸ ταῖς εὐλογιαῖς». Ακολουθεί το λήμμα «Εύλογιάρης» με τη μετάφραση στα γαλλικά: «picoté, gâté, ée, de la petite verole»: βλ. Γ. Βεντότης, *Λεξικόν τριγλωσσόν*, τ. 1, εκδ. Baumeister, Βιέννη 1790, σ. 210.

10. Iris Ritzmann, «Impfung», W. E. Gerabek κ.ά. (επιμ.), *Enzyklopädie Medizingeschichte*, εκδ. De Gruyter, Βερολίνο 2005, σ. 660.

Ο αγώνας για τη διάδοση του νέου εμβολίου, το οποίο θα μπορούσε να χαρακτηριστεί σήμερα ως το πρώτο «διεθνές», έδωσε στο κατώφλι του 19ου αιώνα πρωτόγνωρη ώθηση στη διεθνοποίηση των ιατρικών δικτύων, στη διακίνηση εμβολιαστικού υλικού και κλινικών παρατηρήσεων και, συνεπώς, στη μεταφορά ιατρικής γνώσης και τεχνολογίας. Δύο σχεδόν αιώνες μετά την ανακάλυψή του, το 1980, ανακοινώθηκε επίσημα η εξάλειψη της ευλογιάς χάρη στον δαμαλισμό.

Η ανακάλυψη του Jenner (vaccination < λατ. vacca, δάμαλις > δαμαλισμός) βασίστηκε σε μια προηγούμενη μορφή εμβολίου κατά της ευλογιάς (variolation, ευλογιασμός), το οποίο, προερχόμενο από την Ασία, είχε γίνει γνωστό στη Νοτιοανατολική Ευρώπη και στην Ανατολική Μεσόγειο.¹¹ Από εκεί, η σχετική γνώση μεταφέρθηκε στις αρχές του 18ου αιώνα στη Δύση μέσω των δημοσιευμάτων των γιατρών Εμμανουήλ Τιμόνη και Ιάκωβου Πυλαρινού και μέσω της αλληλογραφίας της λαίδης Ελίζαμπεθ Μόνταγκιου.¹² Η τελευταία, θύμα της ευλογιάς παρά το αλαβάστρινο πρόσωπο που απει-

11. Στα ελληνικά, για να δηλωθούν τα δύο διαφορετικά εμβόλια, χρησιμοποιούνταν στις αρχές του 19ου αιώνα οι όροι «έκκέντρισμα τῆς εὐλογιάς» ή «δι' εὐλογιάς φύλιασμα» vs «δαμαλις» ή «διὰ δαμαλίδος φύλιασμα»· γίνεται λόγος για «πειραθέντες» ή «ἐμβολιασθέντες», ενώ το υλικό για τον δαμαλισμό αναφέρεται ως «ἰχώρ»· βλ. *Διδασκαλία παραινετική περὶ τῆς χρήσεως τῆς δαμαλίδος, παρά τινος φιλευσεβοῦς καὶ φιλανθρώπου ἀνδρὸς [...]*, Τυπογραφία Γεωργίου Βενδότη, Βιέννη 1805, σ. 33, 35 κ.α. Για τον όρο «βατζίνα» βλ. *Επιστολή Μιχαήλου Περδικάρη προς Κωνσταντίνο Κούμα (Τσαριτσάνη, 10.3.1803), στο Ιωάννης Οικονόμου Λαρισσαίος, Επιστολαὶ διαφόρων ἐλλήνων λογίων, ανωτάτων κληρικῶν, τούρκων διοικητῶν, ἐμπόρων καὶ εσσαφίων (1759-1824)*, επιμ. Γιάνης Α. Αντωνιάδης – Μ. Μ. Παπαϊωάννου, εκδ. Γ. Α. Αντωνιάδης, Αθήνα 1964, σ. 90.

12. Bennett, *War against Smallpox*, 17-23, 33-34· Williams, *Angel of Death*, σ. 63-70 (Τιμόνης, Πυλαρινός), σ. 71-95 (Μόνταγκιου), και σε άλλα σημεία σποραδικές αναφορές· Δ. Καραμπερόπουλος, «Δαμαλισμός (1798): Οι πρώτες δημοσιεύσεις στα ελληνικά», *Δελτίο Α΄ Παιδιατρικής Κλινικής Πανεπιστημίου Αθηνών* 46 (1999), 224-230. Επίσης, Ι. Α. Βίτσος, «Η ιατρική εις την Επτάνησον και η συμβολή των επτανησίων ιατρών εις την πνευματικήν και κοινωνικήν εξέλιξιν της Ελλάδος», *αδημ.σ. διδακτ. διατριβή, [ΕΚΠΑ]*, Αθήνα 1979, σ. 32-33· Σταυρόπουλος, *Τα νοσοκομεία και η νοσηλευτική πολιτική*, σ. 315. Για τον Λεβαντίνο Τιμόνη βλ. Marie de Testa – A. Gautier, *Drogmans et diplomates européens auprès de la Porte Ottomane*, εκδ. Isis, Κωνσταντινούπολη 2003, σ. 237-238. Για τον Κεφαλονίτη Πυλαρινό βλ. Γερ. Η. Πεντόγαλος, *Γιατροί και Ιατρική Κεφαλονιάς στα χρόνια των ξενικών κυριαρχιών (1500-1864)*, εκδ. University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 130-136. Στις ρουμανικές χώρες εστιάζεται η σύντομη μελέτη της Cristina Ionescu, «Prophylaxis of Smallpox in Romanian Traditional Medicine», *The Journal of Preventive Medicine* 9/2 (2001), 74-76· στο ίδιο, 75, η πληροφορία ότι το 1713 ο βοεβόδας Νικόλαος Μαυροκορδάτος είχε φροντίσει να εμβολιαστούν τα παιδιά του.

κονίζουν τα πορτρέτα της, πληροφορήθηκε τη μέθοδο προστασίας που χρησιμοποιούσαν οι ντόπιοι το 1718, κατά την παραμονή της στην Κωνσταντινούπολη. Ο εμβολιασμός των παιδιών της θορύβησε πολλούς γιατρούς και κληρικούς και προκάλεσε μια μεγάλη δημόσια συζήτηση, στην οποία συμμετείχε και ο Βολταίρος, γύρω από την ωφελιμότητα και τους κινδύνους του εμβολιασμού και τη συμβατότητά του –ως δύναμει εναντίωσης στη θείκη βούληση– με τη χριστιανική θρησκεία.¹³

Ενώ η τεχνική του εμβολιασμού παρέμεινε γενικά η ίδια, ο Jenner άλλαξε τα συστατικά του εμβολίου. Αντί για λύμφη από φλύκταινες ανθρώπων που ασθενούσαν, ο άγγλος γιατρός χρησιμοποίησε στο νέο εμβόλιο λύμφη νοσούντων αγελάδων. Πέτυχε έτσι να παρασκευάσει ένα ασφαλέστερο εμβόλιο, το οποίο παρείχε διά βίου προστασία.

Η διάδοση του δαμαλισμού στη Νοτιοανατολική Ευρώπη εγκαινιάστηκε το 1800, έναν μόλις χρόνο μετά τους πρώτους εμβολιασμούς στην Κεντρική Ευρώπη.¹⁴ Τη χρονιά εκείνη ο σιατιστινός Κωνσταντίνος Καρακάσης, που πρόσφατα είχε ολοκληρώσει τις ιατρικές σπουδές του στη Βιέννη, άρχισε να διενεργεί στο Βουκουρέστι τους πρώτους δαμαλισμούς.¹⁵ Επίσης το 1800, οι δαμαλισμοί ξεκίνησαν και στην Κωνσταντινούπολη χάρη στην τυχαία συνάντηση του γιατρού Jean de Carro (1770-1857), που διέμενε στη Βιέννη, με το αριστοκρατικό ζεύγος Nisbet, που πέρασε από εκεί, ταξιδεύοντας προς την οθωμανική πρωτεύουσα, για να επισκεφθεί την ετοιμόγεννη κόρη του Mary (1777-1855), σύζυγο του άγγλου πρέσβη Thomas Bruce λόρδου Elgin (1766-1841).

Ο ελβετός Carro, που είχε σπουδάσει Ιατρική στο Εδιμβούργο, εισήγαγε πρώτος τον δαμαλισμό στην Αψβουργική Μοναρχία, εμβολιάζοντας το 1799

13. Bennett, *War against Smallpox*, σ. 33-34, 36-43. Από τις πηγές της εποχής, βλ. William Black, *An Historical Sketch of Medicine and Surgery*, εκδ. J. Johnson, Λονδίνο 1782, σ. 258-264. Το έργο μεταφράστηκε στα γαλλικά από τον Αδαμάντιο Κοραή. Κυκλοφόρησε το 1798 με τον τίτλο *Esquisse d'une histoire de la médecine et de la chirurgie*.

14. Για την έως τότε μικρή διάδοση βλ. Bennett, *War against Smallpox*, σ. 122-139. Τη διάδοση στον ιταλικό χώρο υποστήριζε και η ελληνικής καταγωγής Ισαβέλλα Θεοτόκη-Αλμπρίτζι στο ίδιο, σ. 134.

15. Βλ. Καρακάσης, *Τοπογραφία της Βλαχίας*, σ. 351. Ο Καρακάσης σημειώνει ότι στη Βλαχία είχαν διεξαγάγει εμβολιασμούς με την παλαιότερη μέθοδο («κεντρισμούς της ευφλογίας (sic)») οι γιατροί Σίλβεστρος Φιλίτης και Κωνσταντίνος Δάρβαρης, ότι ο δαμαλισμός δεν συνάντησε αντιστάσεις εκ μέρους των κατοίκων του Βουκουρεστίου και ότι έως το 1802 είχε διαδοθεί σε αρκετές πόλεις της Βλαχίας. Βλ. ακόμη Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister, *Η «άδηλος» ιστορία του ιατροφιλόσοφου Ευστάθιου*, σ. 193-194.

τους δύο γιους του.¹⁶ Στα ακόλουθα χρόνια αφιερώθηκε στη διάδοσή του,¹⁷ δημοσιεύοντας επιστημονικά αλλά και εκλαϊκευτικά κείμενα, όπως τις *Παρατηρήσεις και εμπειρίες για τον δαμαλισμό (Observations et expériences sur l'inoculation de la vaccine*, Βιέννη 1801)¹⁸ και κινητοποιώντας δίκτυα γιατρών, διπλωματών και εμπόρων, με στόχο να διαδοθούν πληροφορίες για τον δαμαλισμό, να συγκεντρωθούν στοιχεία για περαιτέρω πειράματα (π.χ. με λύμφη αλόγων) και να διακινηθεί εμβολιαστικό υλικό.¹⁹

Ο ενθουσιασμός με τον οποίο ο Carro γνωστοποίησε το καλοκαίρι του 1800 στους Nisbet την ανακάλυψη του συμπατριώτη τους Jenner τους έπεισε για την αποτελεσματικότητα του δαμαλισμού και τους έκανε να μεταφέρουν στην κόρη και στον γαμπρό τους την εμπιστοσύνη που τους ενέπνευσε ο ελβετός γιατρός.²⁰ Έτσι, στις 23.9.1800 ο λόρδος Έλγιν αποτάθηκε στον Carro, με την παράκληση να του στείλει στην Κωνσταντινούπολη υλικό για τον εμβολιασμό του νεογέννητου παιδιού του.²¹ Τα Χριστούγεννα του 1800 ο άγγλος πρέσβης έγραψε στον Carro ότι ο εμβολιασμός διεξήχθη με επιτυχία από τον γιατρό Whyte, ο οποίος τον είχε ακολουθήσει στο πόστο του, και ότι εκτός από το δικό του παιδί εμβολιάστηκαν και άλλα. Τον ενημέρωσε ακόμη ότι φρόντισε να δοθεί εμβολιαστικό υλικό στον καπετάνιο

16. Jean de Carro, *Mémoires*, εκδ. frères Franieck, Karlsbad [Karlovy Vary] 1855, σ. 19.

17. Αξιοσημείωτη ως αποτύπωση των νοοτροπιών και των θεσμικών συνθηκών που έθεταν εμπόδια στη διάδοση επιστημονικής γνώσης είναι η αφήγηση του Carro για το πώς αντιμετώπισαν το έργο του οι συνάδελφοί του στη Βιέννη· βλ. Carro, *Mémoires*, σ. 19-24. Στο τέλος της ζωής του συνοψίζει: «είχα να ξεπεράσω περισσότερες από μία δυσκολίες, που προκαλούνταν από τις δολοπλοκίες, από το προσωπικό συμφέρον, την κακία και κυρίως από μια σπάνια ηλιθιότητα» (Carro, *Mémoires*, σ. 27).

18. Την ίδια χρονιά η πραγματεία του μεταφράστηκε στα γερμανικά και εκδόθηκε στη Βιέννη με τον τίτλο *Beobachtungen und Erfahrungen über die Impfung der Kuhpocken*.

19. Οι δραστηριότητές του περιγράφονται αναλυτικά από τον ίδιο· βλ. Jean de Carro, *Histoire de la vaccination en Turquie, en Grèce, et aux Indes Orientales*, εκδ. Joseph Geistinger, Βιέννη 1804. Η γερμανική μετάφραση του έργου περιέχει προσθήκες του συγγραφέα και του μεταφραστή· βλ. Johann de Carro, *Geschichte der Kuhpokkenimpfung in der Türkei, in Griechenland, in der Moldau, in Ostindien, und in Persien [...]*. Mit vielen neuen Aktenstücken und Zusätzen des Verfassers bereichert, aus dem Französischen übersetzt [...] von Friedrich Gotthilf Friese [...], εκδ. Georg Hamberger, Breslau [Wrocław] 1804. Μια σύνοψη της συμβολής του στη διάδοση του δαμαλισμού στην «Ανατολή» παρουσιάζει ο Carro στα απομνημονεύματά του· βλ. Carro, *Mémoires*, σ. 27-34.

20. Carro, *Histoire de la vaccination*, σ. 3.

21. Η τεχνική του εμβολιασμού περιγράφεται σε διάφορα σημεία στα βιβλία του Carro. Περιγράφεται και στο άρθρο του γιατρού Αγγέλου Μελισσηνού, «Διάλεξις ἐπὶ τῆς ἀγελαδινῆς Εὐλογίας», *Ερμής ο Λόγιος* 2 (1812), 196-205.

της αμερικανικής φρεγάτας «Georges Washington», που είχε αγκυροβολήσει στο λιμάνι της Πόλης, και ότι εμβολιάστηκε ένας ναύτης.²²

Παρά το ελπιδοφόρο ξεκίνημά τους, οι δαμαλισμοί στην οθωμανική πρωτεύουσα διακόπηκαν για ένα διάστημα, λόγω των δυσκολιών που παρουσίαζαν η αποστολή και η συντήρηση του εμβολιαστικού υλικού από τη Βιέννη καθώς και η επιτόπια εξεύρεση λύμφης αγελάδων.²³ Νέα ώθηση δόθηκε το 1801, όταν ο συνεργάτης του Carro, γιατρός Portenschlag,²⁴ έστειλε τυχαίως εμβολιαστικό υλικό σε έναν μαθητή του περίφημου οφθαλμιάτρου Georg Joseph Beer (1763-1821), τον γερμανό γιατρό Friedrich Karl Heinrich Hesse (1768-1824), που ζούσε στην Κωνσταντινούπολη.²⁵ Το «έρμαιο» έκανε τον Hesse να προσπαθήσει να κερδίσει μέσω του δαμαλισμού την επιτυχία, την οποία του είχε αρνηθεί η οφθαλμολογία. Από τις 22 Αυγούστου του 1801 έως το τέλος της χρονιάς εμβολίασε περισσότερα από 100 άτομα και συνέχισε με ζήλο έως τα μέσα περίπου του 1802, οπότε και αναχώρησε για τη Μολδαβία.²⁶

22. Carro, *Histoire de la vaccination*, σ. 3-7. Η μαρτυρία του Carro μπορεί να θεωρηθεί αξιόπιστη, αφού βασίζεται σε επιστολή του Έλγιν. Δεν ισχύει, συνεπώς, η πληροφορία ότι ο γιατρός που εμβολίασε το παιδί του άγγλου πρέσβη ήταν ο Scott, όπως υποστηρίζει ο Σταυρόπουλος, *Τα νοσοκομεία και η νοσηλευτική πολιτική της ελληνικής εθνότητας*, σ. 315. Για τον εμβολιασμό του ναύτη βλ. Carro, *Histoire de la vaccination*, και Carro, *Geschichte der Kuhpockenimpfung*, σ. 6-7 (προσθήκη του ίδιου του συγγραφέα στη γερμανική έκδοση).

23. Οι δυσκολίες αυτές περιγράφονται συχνά σε διάφορα σημεία της *Histoire de la vaccination* από τον ίδιο τον Carro. Βλ. ακόμη την αλληλογραφία της συζύγου του Έλγιν: Mary Nisbet of Dirleton, *The Letters of Mary Nisbet of Dirleton Countess of Elgin*, επιμ. Nisbet Hamilton Grant, εκδ. Murray, Λονδίνο 1926, σ. 104, 110, 176-177. Συστηματική σύνοψή τους στο Bennett, *War against Smallpox*, σ. 4-5.

24. Carro, *Mémoires*, σ. 19. Δεν είναι σαφές ποιος από τους δύο γιατρούς Portenschlag έστειλε το εμβολιαστικό υλικό, ο πατέρας ή ο γιος.

25. Για τον Beer, δάσκαλο του Στεφάνου Οικονόμου και οφθαλμιάτρο του γιατρού Γεωργίου Σακελλάριου και άλλων Ελλήνων της Βιέννης, βλ. Maria A. Stassinopoulou, *Weltgeschichte im Denken eines griechischen Aufklärers: Konstantinos Koumas als Historiograph*, εκδ. Peter Lang, Φραγκφούρτη 1992, σ. 31. – Ο Hesse διατηρούσε αλληλογραφία με γιατρούς στη Δύση. Ο γιατρός Paul Scheel, λ.χ., του είχε στείλει ένα ερωτηματολόγιο για τη συλλογή παρατηρήσεων για την πανώλη: βλ. Paul Scheel, «Fragen und Aufgaben über einige die Pest betreffende Gegenstände», G. Baldwin, *Bemerkungen über die von ihm entdeckte spezifische Wirkung der Einreibung des Olivenöhlts gegen die Pest [...]*. Aus dem Italienischen übersetzt [...] von Paul Scheel, εκδ. Brummer, Κοπεγχάγη 1801, σ. 163-176.

26. Carro, *Histoire de la vaccination*, σ. 8. Ο γιατρός Scott γράφει ότι ο Hesse είχε πραγματοποιήσει περισσότερους εμβολιασμούς από εκείνον: βλ. Carro, *Histoire de la vaccination*, σ. 10 (ολόκληρη η επιστολή στις σ. 9-10). Για τον υπολογισμό των εμβολιασμών που διενέργησε ο Scott βλ. την αμέσως επόμενη σημείωση. Το βαπτιστικό όνομα του

Κατά το 1801 δραστηριοποιήθηκε και ο William Scott, γιατρός της οικογένειας Elgin και το σημαντικότερο ίσως πρόσωπο στην ιστορία του δαμαλισμού στον ευρύτερο ελληνικό χώρο. Ο άγγλος γιατρός βρισκόταν σε άμεση επικοινωνία και ανταλλαγή πληροφοριών με τον Carro και λάμβανε από αυτόν εμβολιαστικό υλικό, έως ότου οι γιατροί στη Νοτιοανατολική Ευρώπη άρχισαν να το παρασκευάζουν οι ίδιοι. Έως τον Σεπτέμβριο του 1801 εμβολίασε 70 άτομα, ενώ στους δύο επόμενους μήνες περισσότερα από 30.²⁷ Το παράδειγμα των Hesse και Scott ακολούθησαν λίγο αργότερα και άλλοι γιατροί στην Κωνσταντινούπολη: ο Ιταλός Antonio Pezzoni, ο γιατρός της γαλλικής πρεσβείας Auban, ο Lorenzo Noccioli, που διενέργησε εμβολιασμούς το 1802, και άλλοι.²⁸

Ήδη το 1801 ο Scott και ο Έλγιν άρχισαν να χρησιμοποιούν τα δίκτυα των βρετανών ταξιδιωτών για τη διακίνηση εμβολιαστικού υλικού. Το καλοκαίρι της χρονιάς εκείνης επιφόρτισαν τον κληρικό Philip Hunt (1772-1838) να μεταφέρει εμβόλια στην Αθήνα.²⁹ Τον Σεπτέμβριο του 1801 η φήμη του δαμαλισμού είχε πια διαδοθεί έξω από την Κωνσταντινούπολη και ο Έλγιν άρχισε να λαμβάνει αιτήματα για αποστολή εμβολίων σε άλλες πόλεις. Έντονο ενδιαφέρον εξέφρασαν οι κάτοικοι του κοντινού Βελιγραδίου, της γνωστής πολίχνης στην οποία παραθέριζαν ή κατέφευγαν σε καιρούς επιδημιών η κοινωνική ελίτ της Πόλης και οι ξένοι διπλωμάτες. Στον Έλγιν αποτάθηκαν και οι κάτοικοι της Σμύρνης.³⁰

Scott παραδίδεται από τον Jean de Carro, «Othon I roi de Grèce à Carlsbad», *Almanach de Carlsbad* 23 (1853), 169.

27. Για τον αριθμό των εμβολιασμών έως τον Σεπτέμβριο βλ. Nisbet, *The Letters*, σ. 110. Για τους εμβολιασμούς κατά τον Οκτώβριο και Νοέμβριο βλ. Carro, *Histoire de la vaccination*, σ. 10.

28. Για τους Auban και Noccioli βλ. Carro, *Histoire de la vaccination*, σ. 11 και 19. Για τον Noccioli βλ. και παραπάνω, σημ. 7. Ο γιατρός Σέργιος Ιωάννου αναφέρει ότι ο Scott είχε προτείνει και στον «ἄριστον Μάμμον καὶ χειρουργὸν» Μάρκον Δαραμπέτ να ασχοληθεί με τους εμβολιασμούς, αλλά εκείνος αρνήθηκε λόγω έλλειψης χρόνου· βλ. Σέργιος Ιωάννου, *Ἀναίρεσις νοσοκομικῆς τινὸς ἀναφορᾶς καὶ σύντομος διήγησις τῶν ἐν τῷ τοῦ Γαλατᾶ τῶν Γραικῶν νοσοκομείῳ ἀρτίως συνβάντων*. Συντεθεισα ὑπὸ τοῦ φιλογενοῦς Σεργίου Ἰωάννου καὶ τύποις ἐκδοθεῖσαι ἐπὶ τῷ διανεμηθῆναι δωρεὰν τοῖς φιλογενέσιν. 1806, σ. 32. Πρόκειται για τον ιταλό γιατρό Marc Darabet (περ. 1761-1827)· βλ. Testa – Gautier, *Drogmans et diplomates européens auprès de la Porte Ottomane*, σ. 438.

29. Η πληροφορία από επιστολή του Scott προς τον Carro στις 30.7.1801· βλ. Carro, «Othon I roi de Grèce à Carlsbad», 169-170.

30. Nisbet, *The Letters*, σ. 110· από επιστολή που έγραψε η Mary Nisbet στον Βαθυρούακα (Büyükdere), στις 12 Σεπτεμβρίου του 1801.

Τα εμβολιασμένα άτομα ήταν κυρίως βρέφη, ακόμη και νεογνά,³¹ τέκνα συνήθως ξένων διπλωματών και των ελλήνων υπηρετών τους.³² Ο Scott υποστηρίζει στις επιστολές του προς τον Carro ότι οι Τούρκοι, οι Έλληνες και οι Αρμένιοι αντιμετώπιζαν με δυσπιστία τον δαμαλισμό, εξαιτίας προκαταλήψεων και επειδή δεν κατανοούσαν τα πλεονεκτήματά του.³³ Η άποψη αυτή, που διατυπώθηκε και από άλλους ξένους παρατηρητές, ανταποκρινόταν αρκετά στην πραγματικότητα.³⁴ Η δυσπιστία, πάντως, απέναντι στον δαμαλισμό συνόδευσε τη διάδοσή του όχι μόνο στη Νοτιοανατολική Ευρώπη αλλά ακόμη και στην πατρίδα του Jenner.

Χάρη στους επιτυχείς εμβολιασμούς, οι γιατροί που συμμετείχαν στους δαμαλισμούς στην Κωνσταντινούπολη –οι οποίοι φαίνεται να ήταν αρχικά όλοι ξένοι– απέκτησαν ξεχωριστό κύρος. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι ο Hesse προσλήφθηκε το 1802 ως προσωπικός γιατρός του Αλέξανδρου Μουρούζη, όταν ο τελευταίος ανήλθε στον θρόνο της Μολδαβίας και ανεχώρησε για το Ιάσιο.³⁵ Η αναγνώριση που άρχισαν τότε να απολαμβάνουν οι ξένοι γιατροί εκ μέρους των κοινωνικών ελίτ της οθωμανικής πρωτεύουσας πυροδότησε τον ανταγωνισμό μεταξύ αυτών και των ντόπιων γιατρών.

Στα τέλη του 1801 ο Carro, ο Scott και ο Έλγιν οργάνωσαν συστηματικότερα τη δράση τους, αρχίζοντας από την ενημέρωση των γιατρών για το νέο εμβόλιο. Ο Carro έστειλε στον Scott αντίτυπα της πραγματείας του *Observations et expériences sur l'inoculation de la vaccine* (1801), για να μοιραστούν σε γιατρούς στην οθωμανική επικράτεια. Δύο προσφέρθηκαν στον Hesse και στον Pezzoni στην Κωνσταντινούπολη, ενώ έξι στάλθηκαν στην

31. Στο ίδιο, σ. 109-110.

32. Carro, *Histoire de la vaccination*, σ. 10.

33. Στο ίδιο, σ. 9.

34. Ο Αλέξανδρος Γ. Πασπάτης, μελετώντας στατιστικά στοιχεία για έλληνες ασθενοείς που νοσηλεύτηκαν στο Γραικικό Νοσοκομείο του Επταπυργίου κατά το διάστημα 1839-1859, κατέληξε στο συμπέρασμα ότι η θετική ή αρνητική στάση απέναντι στον δαμαλισμό ποίκιλλε ανάλογα με τη γεωγραφική και κοινωνική καταγωγή των προσώπων Αλ. Γ. Πασπάτης, *Υπόμνημα περί του Γραικικού Νοσοκομείου των Επτά Πύργων*, εκδ. Λ. Δ. Βιλαράς, Αθήνα 1863, σ. 328-346. Τα πράγματα δεν πρέπει να διέφεραν πολύ στις αρχές του 19ου αιώνα.

35. *Augsburgische Ordinari Postzeitung* 66 (18.3.1803), [1]: Adolph Carl Peter Callisen, *Medicinisches Schriftsteller-Lexicon*, τ. 28, εκδ. Königliches Taubstummen-Institut, Κοπεγχάγη 1840, σ. 513. Ο γερμανός γιατρός συνόδευσε τον ηγεμόνα στο Ιάσιο, όπου παρέμεινε μάλλον έως το 1804· βλ. Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister, *Η «άδηλος» ιστορία του ιατροφιλόσοφου Ευστάθιου*, σ. 117.

Πελοπόννησο και σε νησιά του Αιγαίου.³⁶ Περαιτέρω αντίτυπα διατέθηκαν αργότερα, ενώ το 1802 ένα μέρος της πραγματείας του Carro μεταφράστηκε με πρωτοβουλία του αυλικού γιατρού «Roini» στα τουρκικά, για να διαβαστεί από τον σουλτάνο Σελίμ Γ'.³⁷ Η στράτευση του σουλτανικού γιατρού υπέρ του εμβολιασμού άμβλωνε –κατά τις πηγές– την αντίσταση του μουσουλμανικού πληθυσμού της Πόλης.³⁸

Ορόσημο στη διάδοση του δαμαλισμού αποτέλεσε το ταξίδι που πραγματοποίησαν το ζεύγος Έλγιν και ο Scott από τις 28 Μαρτίου έως τις 18 Αυγούστου του 1802 στην Αττική, στο Αιγαίο, στην Πελοπόννησο και στη Μικρά Ασία. Το ταξίδι αυτό, γνωστό σήμερα από τη λεηλασία της Ακρόπολης των Αθηνών, υπήρξε ταυτόχρονα ένας σημαντικός σταθμός στη μεταφορά ιατρικής γνώσης στον ελληνικό χώρο. Η οικειοποίηση των αρχαίων γλυπτών και η διάδοση του δαμαλισμού συνοδεύτηκαν από τον ίδιο αποικιοκρατικό λόγο για τη σωτηρία αντιστοίχως της τέχνης και της ανθρώπινης ζωής από τους κινδύνους που συνεπαγόταν η υποτιθέμενη πολιτιστική ανεπάρκεια του επιχώριου πληθυσμού.³⁹ Παρ' όλα αυτά, η προσφορά του άγγλου πρέσβη και του γιατρού του ήταν μεγάλη. Στα μέρη που επισκέπτονταν φρόντισαν ποικιλοτρόπως για τη διάδοση του δαμαλισμού και έστησαν ένα δίκτυο ιατρικής συνεργασίας μεταξύ Αθήνας, Θεσσαλονίκης, Κωνσταντινούπολης και Βιέννης.⁴⁰

36. Carro, *Histoire de la vaccination*, σ. 10. Επρόκειτο για αντίτυπα της β' έκδοσης του έργου (Βιέννη 1802). Οι πληροφορίες από επιστολή του Scott στον Carro (1.12.1801).

37. Στο ίδιο, σ. 17. Ο Carro σημειώνει ότι ο σουλτάνος εκτίμησε ιδιαίτερα τη νέα μέθοδο, επειδή είχε και ο ίδιος αρρωστήσει στο παρελθόν από ευλογιά.

38. Στο ίδιο, σ. 18.

39. Πβ. Nisbet, *The Letters*, σ. 110 (εμβόλια) και 81-82 (αρχαιότητες). Ενδεικτικός για τον αποικιοκρατικό λόγο που αναπτύσσεται σε σχέση με τα εμβόλια και τις αρχαιότητες είναι, για παράδειγμα, ο χαρακτηρισμός των ντόπιων από τη Nisbet ως «Hottentots», (στο ίδιο, σ. 60). Η λέξη δημιουργήθηκε μετά τα μέσα του 17ου αιώνα από ολλανδούς εποίκους, για να χαρακτηρίσει τους Khoekhoe, νομάδες της Νοτίου Αφρικής. Τον ίδιο αιώνα πέρασε στα αγγλικά και εν συνεχεία σε άλλες γλώσσες. Η χρήση της ήταν εξαρχής μειωτική. Στην αγγλική γλώσσα χρησιμοποιούνταν από τον 18ο αιώνα ως συνώνυμο του «βάρβαρος», δηλώνοντας πρόσωπα που θεωρούνταν κατώτερα κοινωνικά και μορφωτικά· βλ. Eric Partridge, *Name into Word: Proper Names that have become Common Property*, εκδ. Secker and Warburg, Λονδίνο 21950, σ. 39, 40, 206.

40. Οι ενέργειες του Scott και του ζεύγους Έλγιν για τη διάδοση του δαμαλισμού περιγράφονται από τον Carro στο έργο του *Histoire de la vaccination*, βάσει της αλληλογραφίας του με τον γιατρό και τον πρέσβη. Μερικές επιστολές δημοσιεύονται αυτούσιες· βλ. Carro, *Histoire de la vaccination*, σ. 11-13. Για τους εμβολιασμούς στην Αθήνα βλ. ακόμη Nisbet, *The Letters*, σ. 199.

Ο Scott, φθάνοντας στην Αθήνα και πληροφορημένος προφανώς από τον Hunt για τους γιατρούς της πόλης, επιδίωξε να συναντήσει τον επιφανέστερό τους, τον Κεφαλονίτη Σπυρίδωνα Κατσαίτη (1760;-1840). Αφού τον έπεισε για την αποτελεσματικότητα του δαμαλισμού, εμβολίασε μαζί του 80 άτομα.⁴¹ Στην Αθήνα συνάφθηκε μία ακόμη σημαντική επαφή. Ο Έλγιν δέχτηκε εκεί την επίσκεψη του προξένου της Αγγλίας στη Θεσσαλονίκη Francis Charnaud.⁴² «'Ο Έκλαμπρότ[ατος] Κόνσολος τῆς Βρετανικῆς Δυναμείως κύριος Φραγκίσκος Σιαρνῶ» –όπως αναφέρεται αργότερα στον κατάλογο συνδρομητών του *Ερμήλου* (1817) του κοζανίτη γιατρού Μιχαήλου Περδικάρη (1766-1828)– πληροφορήθηκε τότε για τον δαμαλισμό και εντυπωσιάστηκε τόσο, που ζήτησε από τον Scott να του προμηθεύσει εμβολιαστικό υλικό, για να το μεταφέρει στον γάλλο γιατρό La Font στη Θεσσαλονίκη, ο οποίος αγνοούσε την ανακάλυψη του Jenner.⁴³ Μαζί με το υλικό στάλθηκε στον La Font ένα αντίτυπο της μελέτης του Carro· ένα άλλο δόθηκε στον Κατσαίτη.⁴⁴

Ο γάλλος γιατρός αναδείχτηκε σε κομβική μορφή στη διάδοση του δαμαλισμού. Επειδή το εμβολιαστικό υλικό –όταν έφτασε σε εκείνον– είχε αχρηστευθεί, αποτάθηκε απευθείας στον Carro, με το αίτημα να του στείλει νέο.

41. Carro, *Histoire de la vaccination*, σ. 12. Ο έλληνας γιατρός αναφέρεται ως «Cassigitti». Η ταύτισή του με τον Σπ. Κατσαίτη γίνεται στο ανώνυμο άρθρο «Πότε εισήχθη κατά πρώτον εις τὴν Ἑλλάδα ὁ δαμαλισμός», *Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἱατρικὴ Μέλισσα* 8 (1854), 370. Για το άρθρο αυτό βλ. παρακάτω, σημ. 45. Ο Κατσαίτης σπούδασε στην Πάδοβα στα χρόνια 1787/8-1791. Ἐζησε στην Αθήνα από τα τέλη του 18ου αιώνα έως το 1815· βλ. Πεντόγαλος, *Γιατροὶ καὶ Ἱατρικὴ Κεφαλονιάς*, σ. 234-235.

42. Ο Charnaud ήταν, κατά τον άγγλο περιηγητή Henry Holland (*Travels in the Ionian Isles*, εκδ. Longman, Λονδίνο 1815, σ. 312), λεβαντίνος, παντρεμένος με Ολλανδή. Οι κόρες του ζεύγους είχαν γεννηθεί στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Σύμφωνα με τον Ν. Σβορώνο, που έχει επισημάνει και το χωρίο του Holland, ο Charnaud κατείχε τη θέση του προξένου της Αγγλίας από το 1793· βλ. Ν. Σβορώνος, *Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης τον 18ο αιώνα*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1996, σ. 195. Διάσπαρτες πληροφορίες για τον Charnaud ως πρόξενο στο Δέσποينا Βλάμη, «Entrepreneurship and Relational Capital in a Levantine Context: Bartolomew Edward Abbott, the “Father of the Levant Company” in Thessaloniki (Eighteenth-Nineteenth Centuries)», *The Historical Review / La Revue Historique* 6 (2010), 129-164. βλ. επίσης D. Wilson, «List of British Consular Officials in the Ottoman Empire and its former Territories, from the Sixteenth Century to about 1860», [July 2011] 22-23, [http://www.levantineheritage.com/pdf/List_of_British_Consular_Officials_Turkey\(1581-1860\)-D_Wilson.pdf](http://www.levantineheritage.com/pdf/List_of_British_Consular_Officials_Turkey(1581-1860)-D_Wilson.pdf).

43. Carro, *Histoire de la vaccination*, σ. 13. Ο La Font ταυτίζεται μάλλον με τον γιατρό Philip Lafont που αναφέρεται από τη Βλάμη, «Entrepreneurship and Relational Capital in a Levantine Context», 149.

44. Carro, *Histoire de la vaccination*, σ. 12, 14.

Εγκαινιάστηκε, έτσι, η άμεση μεταξύ τους επικοινωνία.⁴⁵ Ο La Font ξεκίνησε εμβολιασμούς στη Θεσσαλονίκη στις 27.10.1802, βρίσκοντας πολύ θετική ανταπόκριση εκ μέρους των κατοίκων της πόλης.⁴⁶ Έως τις 3.3.1803 είχε εμβολιάσει 600 άτομα και έως τις 3 Ιουνίου άλλα 1.132.⁴⁷ Το έργο του έγινε γρήγορα γνωστό, προκαλώντας το ενδιαφέρον των κατοίκων και άλλων πόλεων, όπως της Λάρισας. Καθώς οι ασχολίες του δεν του επέτρεπαν να απομακρυνθεί από τη Θεσσαλονίκη, ο La Font εκπαιδευσε εμβολιαστές, για να ανταποκρίνονται εκείνοι στα αιτήματα που δεχόταν.⁴⁸ Κατά τον Carro η φήμη του γάλλου γιατρού απλώθηκε στη Μακεδονία:⁴⁹

«Ο κόμης Choc, πρόξενος της Πρωσίας στη Θεσσαλονίκη, αφού μου επιβεβαίωσε, όταν πέρασε από τη Βιέννη, όλες τις αναφορές του κ. La Font [δηλ. όλα όσα είχε γράψει ο La Font στον Carro], μου είπε ακόμη ότι, ενώ βρισκόταν στις Σέρρες στη Μακεδονία, άκουσε πολλούς να μιλάνε για τα μεγάλα πλεονεκτήματα του δαμαλισμού, μετά από την επιτυχία που είχε στη Θεσσαλονίκη, και να λένε ότι θα ενεργήσουν ώστε να προσλάβουν τον κ. La Font να εισαγάγει τους εμβολιασμούς και στην πόλη τους ή να στείλει έναν από τους μαθητές του».

Χάρη λοιπόν στον γάλλο γιατρό, δημιουργήθηκε στη Θεσσαλονίκη ένα κέντρο διάδοσης της νέας ιατρικής γνώσης, η ακτινοβολία του οποίου απλωνόταν στην ευρύτερη περιοχή, φτάνοντας τουλάχιστον έως τη Λάρισα και τις Σέρρες. Ο La Font συμμετείχε στη διάδοση του δαμαλισμού όχι μόνο ως εμβολιαστής. Όπως και άλλοι γιατροί του δικτύου του Carro, συνέλεγε και

45. Στο ίδιο, σ. 14. Οι δύο πρώτες επιστολές του La Font προς τον Carro δωρίστηκαν από τον τελευταίο μαζί ένα αντίτυπο της *Histoire de la vaccination* στον βασιλιά Όθωνα κατά τη διάρκεια της παραμονής του στη βοημική λουτρόπολη Karlsbad τον Αύγουστο του 1852. Κατατέθηκαν στη «Δημόσια Βιβλιοθήκη» των Αθηνών (προφανώς η μετέπειτα Εθνική Βιβλιοθήκη, που ονομαζόταν «Δημόσια», για να διακρίνεται από τη βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου Αθηνών, με την οποία συστεγαζόταν το 1852). Βλ. Carro, «Othon I roi de Grèce à Karlsbad», 167-168. Από το αντίτυπο αυτό και από τις δύο επιστολές του La Font άντλησε το 1853 τις πληροφορίες του ο ανώνυμος συγγραφέας του άρθρου «Πότε εισήχθη κατά πρώτον εις την Ελλάδα ο δαμαλισμός», *Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἰατρικὴ Μέλισσα* 8 (1854), 367-373. Αξίζει να αναζητηθούν οι επιστολές του La Font, όπως και τα κατάλοιπα του Carro, τα οποία μπορεί να περιλαμβάνουν και επιστολές από την αλληλογραφία του με γιατρούς στην Οθωμανική Αυτοκρατορία· βλ. Carro, «Othon I roi de Grèce à Karlsbad», 167.

46. Η ημερομηνία έναρξης των εμβολιασμών παραδίδεται στη δεύτερη επιστολή του La Font στον Carro· βλ. Ανώνυμος, «Πότε εισήχθη κατά πρώτον εις την Ελλάδα ο δαμαλισμός», 371.

47. Carro, *Histoire de la vaccination*, σ. 14.

48. Στο ίδιο, σ. 15.

49. Στο ίδιο, σ. 15 (μτφρ. της γράφουσας).

κοινοποιούσε παρατηρήσεις του για την ευλογιά⁵⁰ και πειραματιζόταν κατά την αντιμετώπισή της. Καθώς η διαθεσιμότητα εμβολίων από φλύκταινες αγελάδων εξαρτιόταν από τις επιδημίες ευλογιάς βοοειδών και έτσι δεν κάλυπτε πάντα τη ζήτηση, ο La Font επιχείρησε και κατάφερε να χρησιμοποιήσει επιτυχώς λύμφη αλόγων – μια εναλλακτική δυνατότητα που δοκιμαζόταν τότε ευρύτερα στην Ευρώπη.⁵¹ Η επιτυχία του αναφέρθηκε στον ευρωπαϊκό Τύπο, που παρακολουθούσε με ενδιαφέρον τη διάδοση του δαμαλισμού και τα πειράματα για την παρασκευή εμβολίων.

Το 1802 ο δαμαλισμός έφτασε και στην Πελοπόννησο, καθώς ο Scott, στη συνέχεια του ταξιδιού του με το ζεύγος Έλγιν, ήρθε σε επαφή με γιατρούς και «σημαντικούς χειρουργούς» στο Άργος, στην Κόρινθο και σε άλλες πόλεις, ενημερώνοντάς τους για τα πλεονεκτήματα του εμβολίου.⁵² Το δίκτυο των γιατρών που συνδέονταν με τον Carro διευρύνθηκε το 1802, επεκτεινόμενο προς τις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες, όπου δρούσαν γιατροί σπουδασμένοι στη Βιέννη ή τη Χάλλη, όπως ο Κωνσταντίνος Καρακάσης στο Βουκουρέστι (γιος του σιατιστινού γιατρού Δημητρίου Καρακάση) και ο τυρναβίτης Ευστάθιος Αθανασίου στο Ιάσιο, οι οποίοι ενδιαφέρονταν για την καταπολέμηση της ευλογιάς. Ο πρώτος είχε εισαγάγει –όπως σημειώθηκε– τον δαμαλισμό στη Βλαχία το 1800, ενώ ο δεύτερος είχε παραγγείλει το 1801, μεταξύ άλλων ιατρικών βιβλίων, τέσσερις μελέτες για την ευλογιά και τον δαμαλισμό, ανάμεσά τους και τις πραγματείες των Carro και Careno.⁵³ Μολονότι δεν εντοπίστηκαν στοιχεία που να επιβεβαιώνουν κάποια επικοινωνία των δύο αυτών γιατρών με τον ελβετό συνάδελφό τους, ο τελευταίος

50. Για τη συλλογή των πληροφοριών χρησιμοποιήθηκαν και ερωτηματολόγια: βλ. ενδεικτικά Carro, *Histoire de la vaccination*, σ. 63-66, 75-82 (αποσπάσματα επιστολών των La Font και Auban, που απαντούν σε συγκεκριμένα ερωτήματα, τα οποία τους είχε αποστείλει ο Carro).

51. Carro, *Histoire de la vaccination*, σ. 14, 51, 54. Ο πρώτος που διατύπωσε την υπόθεση για τη λύμφη αλόγων φαίνεται να ήταν ο John Glover Loy με την πραγματεία του *An Account of some Experiments on the Origin of the Cow-Pox* (1801). Για το θέμα ενδιαφέρθηκε και ο Jenner, ο οποίος αλληλογραφούσε επ' αυτού με συναδέλφους του, μεταξύ άλλων και με τον Carro· βλ. José Esparza – Clarissa R. Damaso, «Searching for the origin of the smallpox vaccine: Edward Jenner and his little-known horsepox hypothesis», *Vaccine* 40 (2022), 3-4.

52. Carro, *Histoire de la vaccination*, σ. 12.

53. Πλην των έργων του Carro και του Careno, ο Αθανασίου είχε παραγγείλει μια πραγματεία του Jakob Ezechiel Aronsson και μία του Franz Ferdinand Ludwig von Hessert· βλ. Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister, *Η «άδηλος» ιστορία του ιατροφιλοσόφου Ευστάθιου*, σ. 192-194, 276.

γράφει ότι στα χρόνια 1802-1806 βρισκόταν σε επαφή με τους «Οσποδά-
ρους της Μολδαβίας και της Βλαχίας, Αλέξανδρο Μουρούζη και Κωνσταντί-
νο Ύψηλάντη [...] για την εισαγωγή του δαμαλισμού στις Ηγεμονίες τους».⁵⁴
Χάρη στο ενδιαφέρον δυτικών διπλωματών και εμπόρων και με τη μεσο-
λάβηση των Scott και Έλγιν, το δίκτυο του Carro επεκτάθηκε το 1803 από
την Κωνσταντινούπολη στο Ιράν, την Ινδία και την Κεϋλάνη.⁵⁵ Τον Μάρτιο
του 1803 ο Jenner τού έγραψε συγκινημένος ότι εκπλήρωσε τις ευχές του.⁵⁶

Παράλληλα με το δίκτυο των Carro, Scott και La Font, έδρασε στην Κων-
σταντινούπολη και στη Μικρά Ασία και ένα δεύτερο, μικρότερο δίκτυο, που
απαρτιζόταν από ιταλούς γιατρούς. Το συγκροτούσαν ο Luigi Aloysio Care-
reno (1766-1810) στη Βιέννη, ο Antonio Pezzoni (πριν από το 1789 – ;), για-
τρός της ισπανικής πρεσβείας στην Κωνσταντινούπολη,⁵⁷ και οι γιατροί-τα-
ξιδιώτες Eusebio Giacinto Valli (1755-1816) και Antonio Maria Salvatori (με-
τά το 1767 – περ. 1835), που έδρασαν ο πρώτος στη Σμύρνη και στην Κων-
σταντινούπολη και ο δεύτερος στην Περσία.

Ο Careno είχε σπουδάσει στο Πανεπιστήμιο της Πάδοβας, στην Ιατρι-
κή Σχολή του οποίου δίδασκε ο πατέρας του, και στη συνέχεια στη Βιέννη,
όπου εγκαταστάθηκε μόνιμα το 1788. Συγκαταλεγόταν στους πρώτους για-
τρούς που στρατεύτηκαν στη διάδοση του δαμαλισμού. Εμβολίαζε δωρεάν
τους φτωχούς και, όπως και ο Carro, αλληλογραφούσε με γιατρούς και τα-
ξιδιώτες σε διάφορες χώρες, αρθρογραφούσε σε εφημερίδες και περιοδικά
σχετικά για τον δαμαλισμό και έγραφε εκλαϊκευτικά βιβλία, προπαγανδί-
ζοντας τον εμβολιασμό.⁵⁸ Το δίκτυο του Careno συνδεόταν μέσω του Pezzo-

54. Carro, *Mémoires*, σ. 34. Ο Carro δεν χρονολογεί την επικοινωνία του με τους δύο ηγεμόνες, αλλά μπορούμε να την τοποθετήσουμε με ασφάλεια στα χρόνια 1802-1806, όταν ο μεν Μουρούζης ηγεμόνευε στη Βλαχία, ο δε Ύψηλάντης στη Μολδαβία. Στην επικοινωνία αυτή ενδέχεται να μεσολάβησε ο Hesse, που ήταν τότε προσωπικός γιατρός του Μουρούζη και συμμετείχε ήδη στο δίκτυο του Carro.

55. Carro, *Histoire de la vaccination*, σ. 19-43. Για τις τεχνικές λύσεις που χρησιμοποιήθηκαν, ώστε να διασφαλιστεί η αποτελεσματικότητα του εμβολιαστικού υλικού κατά τη μεταφορά του, βλ. στο ίδιο, σ. 21-22.

56. Carro, *Mémoires*, σ. 31.

57. Μια πρώιμη επιστολή τού Pezzoni στον Careno (12.5.1802) δημοσιεύεται στο *Giornale dell'italiana letteratura* 1 (Padova 1802), 277-286.

58. Οι βιογραφικές πληροφορίες για τον Careno προέρχονται από τη μελέτη Th. Wefelmeyer, *Antonio Maria Salvatori, Ein Beitrag zur Geschichte der Suchtmedizin*, εκδ. LIT, Βερολίνο 2019, σ. 73-74. Τα σημαντικότερα κείμενα του Careno για την ευλογία είναι δύο: *Behrührung an das Volk, um sich vor der Ansteckung der Blättern zu hüten. Nebst praktischer Anleitung zur Einimpfung derselben* (Βιέννη 1797), και *Über die Kuhpocken. Eine*

ni με τον Δημήτριο Μουρούζη (1768-1812), ο οποίος –διορισμένος το 1805 από τον σουλτάνο Σελίμ Γ΄ έφορος των ελληνικών νοσοκομείων της Πόλης– ασχολήθηκε με την υγειονομική πολιτική, επιχειρώντας να δημιουργήσει τις υλικές προϋποθέσεις και το θεσμικό πλαίσιο, για να εκσυγχρονιστεί το νοσηλευτικό σύστημα για την περίθαλψη των Ελλήνων στην οθωμανική πρωτεύουσα.⁵⁹

Η συμβολή του Careno και του Carro στην πληροφόρηση για τον δαμαλισμό και στην καταπολέμηση της ευλογιάς τούς προσκόμισε αναγνώριση –επιστημονική, ηθική, κοινωνική και υλική. Το πολλαπλό κέρδος που απέρρευε από την ιατρική έρευνα και πράξη προκάλεσε την άμιλλα, η οποία μετατράπηκε τελικά, από τη μεριά του Carro, σε ανταγωνισμό. Το 1803, παρανοώντας ένα σημείωμα της εφημερίδας *Journal de Francfort*, ο ελβετός γιατρός νόμισε ότι ο Careno σφετεριζόταν την πρωτοποριακή θέση του στη διάδοση του δαμαλισμού και του επιτέθηκε μέσω του Τύπου. Τα ανταγωνιστικά αισθήματά του δεν καταλάγιασαν έως τον θάνατό του.⁶⁰

Το επεισόδιο –διόλου μοναδικό– εικονογραφεί γενικότερα την όξυνση του ανταγωνισμού μεταξύ των γιατρών που συμμετείχαν ενεργά στις θεαματικές προόδους της Ιατρικής στα τέλη του 18ου και στις αρχές του 19ου αιώνα. Στην αρθρογραφία και στα βιβλία που δημοσίευσαν ο Carro και ο Careno στα χρόνια 1801-1804 ενσωμάτωναν συχνά ειδήσεις ή και ολόκληρες επιστολές που τους έστελναν οι Scott, Hesse, La Font και Pezzoni. Η εμφάνιση των ονομάτων τους στον ευρωπαϊκό Τύπο της εποχής προσέδιδε κύρος στους ξένους γιατρούς στα μάτια των οθωμανικών ελίτ, όπως δείχνουν οι περίοπτες θέσεις που κατέλαβαν ο Hesse, ως γιατρός του ηγεμόνα Αλέξανδρου Μουρούζη –όπως προαναφέρθηκε–, και αργότερα ο προστατευόμενος του Δημητρίου Μουρούζη, ο Pezzoni, ως αρχίατρος του Γραικικού Νοσοκομείου. Κατ' αυτόν τον τρόπο η διάδοση του δαμαλισμού δημιούργησε τις συνθήκες, για να αυξηθεί ο ανταγωνισμός μεταξύ των ντόπιων και των ξένων γιατρών στην Οθωμανική Αυτοκρατορία.

Ο ανταγωνισμός δεν άργησε να εξαπλωθεί και μεταξύ των ελλήνων γιατρών. Οι σχετικές ενδείξεις αφορούν τη Θεσσαλία. Μια επιστολή του Κοζα-

Volksschrift (Βιέννη 1801): επανεκδόθηκαν συχνά. Για περαιτέρω μελέτες του Careno βλ. Wefelmeyer, *Antonio Maria Salvatori*, σ. 258-259.

59. Για τον Δημήτριο Μουρούζη βλ. Φλ. Μαρινέσκου, *Η τραπεζουντιακή οικογένεια Μουρούζη. Γενεαλογική μελέτη*, εκδ. α/φοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2011, σ. 142-158. Το 1807 ο Μουρούζης διορίστηκε Μέγας Δραγομάνος (στο ίδιο, σ. 144-145, 147).

60. Βλ. αναλυτικά Wefelmeyer, *Antonio Maria Salvatori*, σ. 79-87.

νίτη Περδικάρη προς τον Κωνσταντίνο Κούμα (1777-1836), γραμμένη στις 10 Μαρτίου του 1803 από την Τσαριτίσανη, τεκμηριώνει ότι την εποχή εκείνη ο κοζανίτης ιατροφιλόσοφος πραγματοποιούσε εμβολιασμούς στη θεσσαλική κωμόπολη και επιτρέπει να δεχτούμε ότι ο κεφαλονίτης ιατροφιλόσοφος Σπυρίδων Ασάνης (1756-1836),⁶¹ που θα ήταν πληροφορημένος για τη δράση του φίλου του Περδικάρη, έπραττε το ίδιο στη Λάρισα, όπου ζούσε τότε μαζί με τον γιο του, τον μετέπειτα γνωστό γιατρό Ιωάννη Ασάνη.⁶²

«Περὶ τῆς βατζίνας [= δαμαλισμός] εἶναι περιττὸν νὰ τῆ [= σοφολογιότητι = Κούμας] γράψω, μοὶ ὑπεσχέθη, ἐλπίζω νὰ μοὶ τὴν στείλῃ. Τὸν ἐξοχώτατον ἐν Ἰατροφιλοσόφοις κύριον Ἀσάνην προσκυνῶ. Τὸν σοφολογιώτατον ἐν ἱεροδιδασκάλοις κύριον Γρηγόριον [Κωνσταντά] προσκυνῶ, ἀσπάζομαι δὲ ὡς ἥδιστα τὸν κῦρ Ἰωάννην Ἀσανίδην».

Ὅπως τεκμηριώνει το παραπάνω χωρίο, στην προμήθεια του εμβολιαστικού υλικού μεσολάβωσε ο δάσκαλος Κούμας και όχι κάποιος γιατρός, λ.χ. ο Ασάνης.⁶³ Στους γιατρούς που διεξήγαγαν δαμαλισμούς στη Θεσσαλία

61. Για την παρουσία του γιατρού και μαθηματικού Σπυρίδωνα Ασάνη στη Θεσσαλία στα χρόνια 1799-1804 βλ. Μιχ. Θ. Λαφαζάνης, *Ιωάννης Πέζαρος (1749-1806). Η εποχή – το έργο – η αλληλογραφία του. Η συμβολή της σχολής του Τυρνάβου στον Νεοελληνικό Διαφωτισμό*, [Δήμος Τυρνάβου], Τύρναβος 2009, σ. 168, 422-423, 436, 506, 513, και Πεντόγαλος, *Γιατροί και Ιατρική Κεφαλονιάς*, σ. 185-188

62. Επιστολή Μιχ. Περδικάρη προς Κούμα (Τσαριτσάνη, 10.3.1803), στο Ιωάννης Οικονόμου, *Επιστολαί διαφόρων*, σ. 90. Για τον «Ιωάννη Ασανίδη» (περ. 1780-1850) της επιστολής, τον γιο του Σπυρίδωνα, βλ. Πεντόγαλος, *Γιατροί και Ιατρική Κεφαλονιάς*, σ. 293-296. Ο Κούμας συνδέοταν στενά με τον Σπ. Ασάνη. Ο κεφαλονίτης γιατρός και ο Γρηγόριος Κωνσταντάς τού συμπαραστάθηκαν, όταν έχασε τη γυναίκα του, ωθώντας τον προς λόγιες δραστηριότητες. Μαζί με τον Ασάνη εξέδωσε στα ελληνικά μια μαθηματική πραγματεία του La Caille· βλ. Κ. Κούμας, *Ιστορία των ανθρωπίνων πράξεων*, τ. 12, εκδ. Anton von Haykul, Βιέννη 1832, σ. 585, και Stassinopoulou, *Weltgeschichte im Denken eines griechischen Aufklärers*, σ. 13, 23.

63. Η μεσολάβηση του Κούμα ενδέχεται να σημαίνει ότι η προμήθεια των εμβολίων στη Θεσσαλία δεν γινόταν μέσω των ξένων γιατρών που δρούσαν στην Κωνσταντινούπολη ή τη Θεσσαλονίκη, αλλά απευθείας από τη Βιέννη, όπου ζούσαν τότε πολλοί θεσσαλοί λόγιοι (Ανθίμος Γαζής) και ακόμη περισσότεροι έμποροι. Εάν αυτό ισχύει, τότε δίπλα στα δίκτυα των Carro και Careno προστίθεται τουλάχιστον ένα ακόμη ιατρικό δίκτυο που διενεργούσε δαμαλισμούς. Δεν εντόπισα πληροφορίες για το πότε άρχισαν οι γιατροί στην Οθωμανική Αυτοκρατορία να προμηθεύονται εμβολιαστικό υλικό από τις εκεί επιδημίες ευλογιάς αγελάδων. Από τοπική επιδημία προερχόταν ίσως το «νωπότατον ἔμπυον δαμαλίδος», που έστειλε στις 13.4.1815 ο γιατρός Στέφανος Οικονόμος από τη Σμύρνη στον Αντώνιο Γεωργίου Σταματίου στη Σάμο. Η πληροφορία προέρχεται από το ακόλουθο σημείωμα του Στέφανου σε μια επιστολή που έγραψε ο αδελφός του Κωνσταντίνος προς τον Σταματίου: «Ἐνταῦθα περικλείω νωπότατον ἔμπυον δαμαλίδος, τὸ ὁποῖον μ' ἐξήτησεν ὁ φίλος Ἐλευθέριος διὰ τὸ θυγάτριόν σου. Πρέπει δὲ

μπορούμε να προσθέσουμε τουλάχιστον τον Τρικαλινό Κωνσταντίνο Ζαχαρόπουλο Νοσημάχο, ο οποίος μετά από μια διαμονή στην Τσαρίτσανη είχε εγκατασταθεί στη Λάρισα,⁶⁴ και τον Κοζανίτη Γεώργιο Σακελλάριο, που ζούσε τότε στα Αμπελάκια.⁶⁵ Το συμπέρασμα αυτό συνάγεται από δύο επιστολές του τρικαλινού προς τον κοζανίτη γιατρό. Η πρώτη επιστολή του Ζαχαρόπουλου γράφτηκε τον Απρίλιο του 1803, λίγους μόνο μήνες μετά την εγκατάστασή του στον Λάρισα (περ. Νοέμβριος του 1802). Σε αυτήν δήλωνε στον Σακελλάριο την πρόθεσή του για συνεργασία και αλληλοβοήθεια στην αντιμετώπιση δύσκολων περιστατικών και στην προμήθεια φαρμακευτικού υλικού.⁶⁶ Του έγραφε, ακόμη, ότι χάρηκε με τη «μέθοδο τῆς τέχνης» του, φράση που αναφέρεται προφανώς στο γεγονός ότι και οι δύο ήταν σπουδασμένοι και όχι εμπειρικοί γιατροί, υπονοώντας πιθανώς ταυτόχρονα την προτίμηση του Σακελλάριου για τον δημοφιλή τότε βραουνισμό, τον οποίο φαίνεται να ασπαζόταν και ο Ζαχαρόπουλος.⁶⁷ Πίσω από την πιεστι-

νά γείνη ἡ ἐγκέντρισις παρευθύς, πρὶν ἐξατμισθῆ ἡ δύναμις τοῦ ἐμπύου»· Επιστολή Κ. Οικονόμου προς Αντώνιο Γεωργίου Σταματίου (Σμύρνη 13.4.1815), στο Κ. Οικονόμου, *Αλληλογραφία*, επιμ. Κ. Λάππας – Ρόδη Σταμούλη, τ. 3, [ΚΕΜΝΕ/Ακαδημία Αθηνών], Αθήνα 2022, σ. 286-287, αρ. 475.

64. Για τον δάσκαλο και γιατρό Κ. Ζαχαρόπουλο Νοσημάχο (σπούδασε στη Νάπολη μετά το 1790) βλ. Λαφαζάνης, *Ιωάννης Πέζαρος*, σ. 207, 259, 478, 489, 526. Η πληροφορία ότι είχε μείνει για ένα διάστημα στην Τσαρίτσανη περιέχεται στα σχόλια των Λάππα και Σταμούλη στο Κ. Οικονόμου, *Αλληλογραφία*, τ. 1, [ΚΕΜΝΕ/Ακαδημία Αθηνών], Αθήνα 1989, σ. 290.

65. Βλ. Επιστολή Κ. Ζαχαρόπουλου Νοσημάχου προς Γεώργιο Σακελλάριο (Λάρισα, 22.9.1803), στο Ιωάννης Οικονόμου, *Επιστολαί διαφόρων*, σ. 107. Από όσα γράφει εκεί ο Ζαχαρόπουλος τεκμαίρεται ότι ήδη είχε διεξαγάγει εμβολιασμούς. Επειδή ζητεί από τον Σακελλάριο να τον βοηθήσει να προμηθευτεί εμβολιαστικό υλικό, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι ο κοζανίτης γιατρός εμβολίαζε και εκείνος. – Στη βιβλιοθήκη του Σακελλάριου εντοπίζεται το *Observations et experiences sur la vaccination* (η έκδοση του 1802) του Carro· βλ. Σταυρούλα Λοφίτη, *Η βιβλιοθήκη του Γεώργιου Σακελλάριου*, εκδ. Περίπλους, Αθήνα 2015, σ. 177.

66. Επιστολή Ζαχαρόπουλου Νοσημάχου προς Γ. Σακελλάριο στα Αμπελάκια (Λάρισα, 26.4.1803), στο Ιωάννης Οικονόμου, *Επιστολαί διαφόρων*, σ. 96-97. – Για την έλλειψη φαρμάκων και των υλικών παρασκευής τους βλ. στο ίδιο, σ. 96-97· βλ. επίσης επιστολή Σαμουήλου [= Στέφανου;] Οικονόμου προς παπα-Δημήτρη Οικονόμο στη Λάρισα (Τσαρίτσανη 7.6.1803), στο Ιωάννης Οικονόμου, *Επιστολαί διαφόρων*, σ. 98.

67. Για τον βραουνισμό και τη σχέση του Σακελλάριου με αυτόν βλ. Χαρ. Καρανάσιος, «Η πρόσληψη της νέας ιατρικής του John Brown στην προεπαναστατική Ελλάδα», Λ. Α. Φλιτούρης – Αγγελική Σπ. Μάρου (επιμ.), *Παρελθόντος κατοπτιρισμοί. Κείμενα προς τιμήν του καθηγητή Γεωργίου Π. Παπαγεωργίου*, εκδ. Ηρόδοτος, Αθήνα 2022, σ. 313-336. Ενδείξεις ότι ο Ζαχαρόπουλος ακολουθούσε τον βραουνισμό (π.χ. διάκριση «ασθενικών» και «σθενικών» νόσων – πβ. και Καρανάσιος, *ό.π.*, σ. 315-316) υπάρχουν

κή φιλικότητα της επιστολής, διακρίνεται η ανάγκη για αλληλεγγύη μεταξύ των γιατρών με πανεπιστημιακή μόρφωση, οι οποίοι άρχιζαν να ασκούν το επάγγελμά τους σε έναν χώρο που μονοπωλούσαν έως τότε οι πρακτικοί.

Οι συγκρούσεις, ωστόσο, ήταν και οριζόντιες, μέσα στις ίδιες τάξεις. Αξιοπρόσεκτο είναι ότι ο Ζαχαρόπουλος δεν αναφέρει στις επιστολές του προς τον Σακελλάριο, όπως συνηθίζοταν, ειδήσεις ή χαιρετίσματα από άλλα πρόσωπα που ζούσαν τότε στον ίδιο τόπο με αυτόν, στη Λάρισα, λ.χ. από τον συνάδελφό τους Ασάνη. Οι σχέσεις του τρικαλινού γιατρού τόσο με τον Ασάνη⁶⁸ και τον φίλο του Κούμα, όσο και με τον φίλο τους αντιβραουνιστή Περδικάρη –ο οποίος μάλιστα θα έγραφε αργότερα έναν σατιρικό λιβέλλο κατά του Ζαχαρόπουλου–, δεν δείχνουν να ήταν συναδελφικές· τουλάχιστον όχι το 1803.⁶⁹ Η εικασία ενισχύεται από τη δεύτερη επιστολή του προς τον Σακελλάριο (22.9.1803). Εκεί, ο τρικαλινός γιατρός κάνει λόγο για κάποιον

στην επιστολή του προς έναν κληρικό ονόματι Κωνσταντίνο (Λάρισα, 10.12.1804), στο Ιωάννης Οικονόμου, *Επιστολαί διαφόρων*, σ. 119-121. Την αποτύπωση των αντιπαραθέσεων των γιατρών της εποχής στη νεοελληνική λογοτεχνία εξετάζω στο υπό δημοσίευση άρθρο μου «*Ερμηλος ή Δημοκριθηράκλειτος. Λογοτεχνία και Ιατρική στις αρχές του 19ου αιώνα*».

68. Ο Πεντόγαλος (*Γιατροί και ιατρική της Κεφαλονιάς*, σ. 186) υποστηρίζει, χωρίς ωστόσο να το τεκμηριώνει, ότι ο Ασάνης υπήρξε οπαδός της θεωρίας περί «φλογώσεων» του François Josef Victor Broussais (1772-1838). Εάν η πληροφορία ισχύει, αφορά τα χρόνια μετά το 1808, χρονιά κατά την οποία ο Broussais δημοσίευσε το έργο του *Histoire des phlegmasies ou inflammations chroniques*.

69. Ο Περδικάρης επιτέθηκε το 1816 στον Ζαχαρόπουλο με τον σατιρικό λιβέλλο «*Επιστολή του Πανδαμάτορος Χάρωνος προς τους ιατρούς*» – έκλεινε ίσως παλιούς λογαριασμούς. Ο λιβέλλος δημοσιεύεται στο Ιωάννης Οικονόμου, *Επιστολαί διαφόρων*, σ. 285-299. Βλ. επίσης, Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister, *Η «άδηλος» ιστορία του ιατροφιλοσόφου Ευστάθιου*, σ. 203-204. – Η περαιτέρω διερεύνηση των σχέσεων μεταξύ του Ζαχαρόπουλου, του Περδικάρη, του Ασάνη και του Κούμα είναι οπωσδήποτε σημαντική για την ερμηνεία του λιβέλλου του Περδικάρη και ενδιαφέρουσα για την ιστορία της ελληνικής ιατρικής. Επισημαίνω ότι σε μια επιστολή του Ζαχαρόπουλου, που γράφτηκε μετά την αναχώρηση του Κούμα από τη Λάρισα για τη Βιέννη (και αρκετά μετά από την αναχώρηση του Περδικάρη από τη Θεσσαλία) και η οποία αποτελεί γραπτή διάγνωση και σύσταση θεραπείας, ο τρικαλινός γιατρός συνιστά στον παραλήπτη της, ο οποίος είναι και ο ασθενής, να δείξει την επιστολή του «και εις άλλους ἐπιστήμονας ἄνδρας, καὶ πρακτικούς ιατρούς, καὶ μάλιστα εἰς τὸν φιλοσοφώτατον κύριον Σπυριδῶνα Ἀσάνην, τὸν ὅποιον ἐγὼ [= Ζαχαρόπουλος] καὶ ἐπαινῶ ὡς θεωρητικόν, καὶ ἀγαπῶ ὡς διακριτικὸν τῶν παθῶν». Η επιστολή δείχνει συνεπώς ότι είτε ο Ζαχαρόπουλος επιχειρούσε να πλησιάσει τον Ασάνη, είτε οι σχέσεις τους είχαν βελτιωθεί. Βλ. Επιστολή Κ. Ζαχαρόπουλου προς άγνωστο ονόματι Κωνσταντίνο (Λάρισα, 20.12.1804), στο Ιωάννης Οικονόμου, *Επιστολαί διαφόρων*, σ. 125.

αίτημά του να λάβει εμβολιαστικό υλικό, το οποίο δεν ικανοποιήθηκε. Πρόκειται, ίσως, για το υλικό που προμήθευε ο Κούμας:⁷⁰

«Ἐπικράνθην ἀποτυχῶν τῆς αἰτήσεως. Βλέπω τὰ βρέφη ἀποθνήσκοντα καθ' ἡμέραν, καὶ ἐπιθυμῶ νὰ φανῶ τῆς ἀνθρωπότητος σωτήρ. Ἄλλὰ κακοῦ τυχόντος τοῦ δαίμονος, οὔτε ἡ παλαιὰ ὕλη ἐνήργησεν, οὔτε ἡ νέα ἤλθε. Δὲν ἀμφιβάλλω, ὅτι ἡ ἀγάπη τῆς φιλάνθρωπος οὔσα ἤθελε μοι στείλῃ αὐτίκα τὴν ὕλην, ἃν ἤρχετο. Ὑπομονή!».

Ο ανταγωνισμός που προκλήθηκε, καθώς οι γιατροί στην Οθωμανική Αυτοκρατορία –ντόπιοι και ξένοι– διεκδικούσαν μέσω του δαμαλισμού το πρόνομο να αναδειχθούν σε σωτήρες «τῆς ἀνθρωπότητος» και να αποκτήσουν το ανάλογο κύρος, δεν κάμφθηκε στα επόμενα χρόνια. Αντιθέτως, τροφοδοτήθηκε το 1803 από πειράματα που πραγματοποιήθηκαν στην Κωνσταντινούπολη για την ανακάλυψη εμβολίου κατά της πανώλης και το 1805 από την προσπάθεια του Δημητρίου Μουρούζη να αναδιοργανώσει και να εκσυγχρονίσει το γραικικό νοσοκομείο της οθωμανικής πρωτεύουσας.

Όπως δείχνουν τα πειράματα του La Font για τη χρήση λύμφης αλόγων στα εμβόλια κατά της ευλογιάς, η επιτυχία του δαμαλισμού έδωσε τα απαραίτητα ερεθίσματα, για να αρχίσει να αναπτύσσεται ιατρική έρευνα στον ελληνικό χώρο. Η έρευνα διεξαγόταν –τουλάχιστον στο ξεκίνημά της– από ξένους γιατρούς και δεν άργησε να στραφεί και σε άλλες νόσους, πρώτα-πρώτα στην πανώλη, καθώς οι επιδημίες της μάστιζαν την Οθωμανική Αυτοκρατορία και συχνά εξαπλώνονταν από εκεί προς τη Δύση. Ο δαμαλισμός λειτούργησε ως επιστημονικό παράδειγμα στην προσπάθεια να ανακαλυφθούν μέσα ανοσοποίησης στην πανώλη, ενώ μερικοί γιατροί δεν δίστασαν, παρακινημένοι είτε από ανθρωπιστικά ιδεώδη, είτε από το έπαθλο της επιστημονικής αθανασίας, να διακινδυνεύσουν τη ζωή τους.⁷¹ Τα κείμενα της εποχής αναφέρουν συχνά την περίπτωση του Whyte, του γιατρού που είχε δαμα-

70. Επιστολή Κ. Ζαχαρόπουλου προς Γ. Σακελλάριο (Λάρισα, 22.9.1803), στο Ιωάννη Οικονόμου, *Επιστολαί διαφόρων*, σ. 107.

71. Οι πρώτοι πειραματισμοί φαίνεται να πραγματοποιήθηκαν κατά το τελευταίο τέταρτο του 18ου αιώνα από έναν ρώσο γιατρό, αιχμάλωτο στην Κωνσταντινούπολη, όπου έμαθε για τον παλαιότερο τρόπο εμβολιασμού κατά της ευλογιάς και θέλησε να τον εφαρμόσει για την προστασία από την πανώλη. Έως ότου απεβίωσε, πειραματιζόταν στους συγγρατούμενους του, μειώνοντας κατά πολύ τον αριθμό τους· βλ. Σταυρόπουλος, *Τα νοσοκομεία και η νοσηλευτική πολιτική*, σ. 316.

λίσσει το πρωτότοκο παιδί του λόρδου Έλγιν. Γνωστός στην Κωνσταντινούπολη, στη Σμύρνη και στην Αίγυπτο «για τον σχεδόν φανατικό ζήλο του να βρει ένα αντίδοτο στην πανώλη»,⁷² ο Whyte πέθανε το 1801, αφού αυτο-εμβολιάστηκε με υγρό από τους λεμφαδένες ενός πανωλόβλητου.⁷³

Ο πρώτος που συσχέτισε τη θεραπεία της πανώλης με την ευλογία και με τα εμβόλια κατά της ασθένειας αυτής φαίνεται, ωστόσο, πως ήταν ο ιταλός γιατρός Eusebio Valli, ο οποίος είχε επισκεφθεί την Οθωμανική Αυτοκρατορία το 1784, με σκοπό την επιτόπια έρευνα.⁷⁴ Παρατηρώντας κατά τη διάρκεια μιας επιδημίας στη Σμύρνη ότι ένα μεγάλο ποσοστό των πανωλόβλητων που ανάρρωναν είχαν νοσήσει παλαιότερα από ευλογία,⁷⁵ κατέληξε να υποθέσει ότι ο δαμαλισμός προστάτευε και από την πανώλη, αποτρέποντας σε περίπτωση μόλυνσης τη θανατηφόρα εξέλιξή της. Το 1788 οι παρατηρήσεις και οι εικασίες του έγιναν ευρύτερα γνωστές με τη δημοσίευση του έργου του *Memoria sulla peste di Smyrna del 1784*. Η υπόθεση ότι ο δαμαλισμός προστάτευε και από την πανώλη ενισχύθηκε στις αρχές του 19ου αιώνα από παρατηρήσεις του Auban στην Κωνσταντινούπολη και του La Font στη Θεσσαλονίκη, που επιβεβαίωναν ότι όσοι πανωλόβλητοι είχαν στο πα-

72. Antonio Pezzoni, «Lettera del Sig. Pezzoni di Lodi medico di S. E. il sig. cav. di Coral ambasciatore di Spagna a Costantinopoli, scritta al dott. Careno di Vienna», *Giornale dell'italiana letteratura* 1 (1802), 284 (επιστολή γραμμένη στο Πέρα, στις 12.5.1802)· βλ. και Σταυρόπουλος, *Τα νοσοκομεία και η νοσηλευτική πολιτική*, σ. 316-317.

73. Σταυρόπουλος, *Τα νοσοκομεία και η νοσηλευτική πολιτική*· βλ. και Wefelmeyer, *Antonio Maria Salvatori*, 78, σημ. 321. Κατά τον ιταλό γιατρό Augustus Bozzi Granville (1783-1872), ο Whyte δεν είχε πειστεί ότι η πανώλη μεταδιδόταν διά της επαφής με αρρώστους ή με αντικείμενα που είχαν χρησιμοποιήσει. Πειραματίστηκε από τον Μάιο έως τον Ιούλιο του 1801, ερχόμενος σε επαφή με πανωλόβλητους. Ο αυτοεμβολιασμός και ο θάνατός του φαίνεται να έλαβαν χώρα κατά το καλοκαίρι του 1801. Επειδή ο θάνατός του δεν αποδείκνυε οριστικά την αναποτελεσματικότητα ενός εμβολιασμού, ακολούθησαν και άλλα πειράματα· βλ. Augustus Bozzi Granville, *A Letter to [...] F. Robinson [...] on The Plague And Contagion [...] and also a detailed Account of the Experiments made on the subject of Contagion in Plague, by Deidier, Samoilowitz, Desgenettes, Dr. Whyte, Dr. Valli, Dr. Maclean, and Mons. Rosenfeldt*, εκδ. Burgess & Hill, Λονδίνο 1819, σ. 71-74. Ο Bozzi γνώρισε το 1803 στην Κέρκυρα τον William Richard Hamilton (1777-1859), γραμματέα του Έλγιν, και ταξίδεψε μαζί του στην Κωνσταντινούπολη. Εργάστηκε εκεί ως γιατρός του οθωμανικού στόλου. Για τον δημοκράτη γιατρό Bozzi βλ. πρόχειρα [https://www.treccani.it/enciclopedia/augusto-bozzi-granville_\(Dizionario-Biografico\)](https://www.treccani.it/enciclopedia/augusto-bozzi-granville_(Dizionario-Biografico)).

74. Για τον Valli και τα ταξίδια του στην Οθωμανική Αυτοκρατορία βλ. πρόχειρα https://www.treccani.it/enciclopedia/eusebio-valli_%28Dizionario-Biografico%29, επίσης Wefelmeyer, *Antonio Maria Salvatori*, σ. 53-54, σημ. 204.

75. Carro, *Histoire de la vaccination*, σ. 74-75.

ρελθόν δαμαλιστεί είχαν αυξημένες πιθανότητες επιβίωσης.⁷⁶ Το 1803 ο Eusebio Valli αποφάσισε να ελέγξει εξονυχιστικά το ζήτημα.

Ενώ βρισκόταν στην Κωνσταντινούπολη, κλείστηκε στο γαλλικό πανωλικό νοσοκομείο και, παρασκευάζοντας ένα μίγμα λύμφης από φλύκταινες ευλογιάς και υγρού από λεμφαδένες πανωλόβλητων, αυτοεμβολιάστηκε στις 12 Ιουλίου του 1803 στο αριστερό χέρι.⁷⁷ Καθ' όλη τη διάρκεια της ασθένειάς του ο Valli κατέγραφε καθημερινά την εξέλιξή της, ενώ με επιστολές του ενημέρωνε για την πορεία της νόσου τον Δημήτριο Μουρούζη, που στήριζε τις έρευνές του οικονομικά και με άλλους τρόπους, όπως επίσης τον φίλο και συνάδελφό του Pezzoni, ο οποίος πληροφορούσε με τη σειρά του τον Careno στη Βιέννη και τους έλληνες γιατρούς Ιωάννη Τυπάλδο και Καλογερά. Αυτοί προωθούσαν τις πληροφορίες για τα πειράματα που γίνονταν στην Κωνσταντινούπολη περαιτέρω· ο Τυπάλδος, λ.χ., στον αδελφό του Κωνσταντίνο, απεσταλμένο της Πύλης στη Βιέννη.⁷⁸ Στις 20 Οκτωβρίου ο Valli δήλωσε ότι είχε πλήρως αναρρώσει.⁷⁹ Τον Δεκέμβριο επανέλαβε το πείραμά του σε εθελοντές έναντι αμοιβής.⁸⁰

Ωστόσο, δεν εντυπωσιάστηκαν όλοι από την τόλμη του Valli. Ο ιταλός γιατρός Bozzi Granville αμφισβήτησε ότι το εμβόλιο περιείχε πράγματι λύμφη πανωλόβλητου. Υποστήριξε, ακόμη, ότι έπειτα από το πείραμα ένας φαρμακοποιός στην Κωνσταντινούπολη πωλούσε μυστικά σε κάποιους που είχαν

76. Ο.π., σ. 71-73 και 79-82. Όπως έγραφε το 1802 ο La Font στον Carro, οι παρατηρήσεις του έγιναν κατά την εξαετή επιδημία πανώλης που έπληττε τη Θεσσαλονίκη. Ο Carro ζήτησε από δύο έλληνες γιατρούς στη Βιέννη να γνωμοδοτήσουν σχετικά με την άποψη του La Font, με βάση τα συμπτώματα που περιέγραφε. Οι παρατηρήσεις του La Font συζητήθηκαν ευρύτερα· βλ. ενδεικτικά τα ανώνυμα άρθρα «De la Vaccine considérée comme préservatif de la Peste», *Bulletin de Lyon* 32 (20 nivôse an 12), 127-128, και «Suite des Remarques sur la propriété anti-pestilentielle de la Vaccine», *Bulletin de Lyon* 33 (23 nivôse an 12), 131-132.

77. C. Julio – G. Antonio Giobert – A.-M. Vassalli-Eandi – P. Rossi (επιμ.), *Bibliothèque italienne ou tableau des progrès des sciences et des arts en Italie*, τ. 3, Imprimerie Nationale, Τουρίνο an XII, σ. 40-43.

78. Στο ίδιο, σ. 38-39.

79. Αναλυτικά για το πείραμα του Valli βλ. Σταυρόπουλος, *Τα νοσοκομεία και η νοσηλευτική πολιτική*, σ. 317-320. Ο Σταυρόπουλος βασίζεται στην πραγματεία του Valli *Sulla peste di Costantinopoli* (1805). Οι πληροφορίες του αποκλίνουν σε κάποια σημεία από εκείνες που δίνουν ο Τυπάλδος και ο Pezzoni στις επιστολές που έγραψαν τον Ιούλιο του 1803 (βλ. παραπάνω, σημ. 77 και 78). Ο Valli απεβίωσε 13 χρόνια αργότερα στην Κούβα, ενώ πειραματιζόταν στον εαυτό του, αναζητώντας ένα μέσο προφύλαξης από τον κίτρινο πυρετό· βλ. Wefelmeyer, *Antonio Maria Salvatore*, σ. 79, σημ. 321.

80. Βλ. Σταυρόπουλος, *Τα νοσοκομεία και η νοσηλευτική πολιτική*, σ. 320, σημ. 36.

πειστεί για την αποτελεσματικότητα του εμβολίου του Valli ένα μίγμα, όπως εκείνο που είχε χρησιμοποιήσει στον αυτο-εμβολιασμό του. Το εμπόριο αυτό διήρκεσε μερικούς μήνες, έως ότου η συσσώρευση περιέργων περιστατικών κίνησε την προσοχή των οθωμανικών αρχών. «Ο φαρμακοποιός και τα φάρμακά του αντιμετωπίστηκαν με τον συνοπτικό τρόπο απόδοσης δικαιοσύνης που είναι χαρακτηριστικός για αυτή την χώρα: ο μεν καταδικάστηκε σε θάνατο, τα δε ρίχτηκαν στη θάλασσα».⁸¹

Εύλογα αναρωτιέται κανείς αν όσα γράφει ο Bozzi Granville ανταποκρίνονται στην αλήθεια. Το βέβαιο είναι ότι αποτυπώνουν το κλίμα ανταγωνισμού μεταξύ των γιατρών και τη μεγάλη προσοχή που είχαν προσελκύσει τα παρακινδυνευμένα ιατρικά πειράματα και γενικότερα οι εξελίξεις που αφορούσαν την Ιατρική. Δύο χρόνια αργότερα, το 1805, τα πειράματα του Valli και τα ονόματα των συνεργατών του έγιναν ευρύτερα γνωστά, όταν ένα μέρος των επιστολών που αντάλλαξε κατά τη διάρκεια της ασθένειάς του, μεταξύ άλλων με τον Δημήτριο Μουρούζη και τους γιατρούς Καλογερά, Τυπάλδο και Pezzoni, δημοσιεύτηκε μαζί με τις παρατηρήσεις του και με πολυάριθμες περιγραφές περιστατικών πανώλης στην πραγματεία του *Sulla peste di Costantinopoli del MDCCCIII (Περί της πανώλης στην Κωνσταντινούπολη το 1803)*. Ο Μουρούζης επαινεί στα γράμματά του τον Valli για τις «υπηρεσίες που προσέφερε στην τυφλή και αγνώμονα ανθρωπότητα».⁸²

Ο ανταγωνισμός μεταξύ των ελλήνων και ξένων γιατρών στην Κωνσταντινούπολη εξακολούθησε να οξύνεται και έλαβε σταδιακά σοβαρές διαστάσεις. Συχνά, κρύφτηκε πίσω από το πρόσχημα της αμφισβήτησης του δαμαλισμού, χρησιμοποιώντας επιστημονικοφανή ή θρησκευτικής φύσης επιχειρήματα. Η αμφισβήτηση, ενισχυμένη από φημολογίες, κορυφώθηκε τον Δεκέμβριο του 1803, όταν ο Pezzoni και ο Valli αναχώρησαν από την Κωνσταντινούπολη, για να παρατηρήσουν επιτόπου μια επιδημία πανώλης χοίρων στην περιοχή της Άγκυρας.⁸³ Για να αντιμετωπίσει τις αμφιβολίες που

81. Ο Bozzi Granville γράφει ότι συγκαταλεγόταν στους πέντε ή έξι γιατρούς που παρευρέθηκαν ως αυτόπτες μάρτυρες στον αυτοεμβολιασμό του Valli και ότι είδαν τη χορήγηση όχι όμως και την παρασκευή, άρα τα συστατικά, του εμβολίου· Bozzi Granville, *A Letter [...] on The Plague and Contagion*, σ. 75-76, 77-78.

82. Eusebio Valli, *Sulla peste di Costantinopoli del MDCCCIII*; *giornale del dottore Eusebio Valli*, presso la Societa' Tipografica all' Apollo, 1805, σ. 32.

83. Βλ. Ανώνυμος, «Nachrichten, den Fortgang der Vaccination in der Turkey betreffend», *Medicinish-chirurgische Zeitung* 3/59 (26.7.1804), 141-142.

διασπείρονταν, ο Δημήτριος Μουρούζης ζήτησε (πριν από τις 26.7.1804) από τον Luigi Careno να συγγράφει μια απάντηση σε αυτές.⁸⁴ Το κείμενο, μια εποπτεία της ιστορίας του δαμαλισμού, της διάδοσης και της ωφελιμότητάς του, μεταφράστηκε στα ελληνικά υπό τον τίτλο «Διατριβή υπέρ τῆς δαμαλίδος» και δημοσιεύτηκε το 1805 στη Βιέννη μαζί με την ανώνυμη *Διδασκαλία παραιναιτική περί τῆς χρήσεως τῆς δαμαλίδος*, μια πραγματεία που επιχειρηματολογούσε επιστημονικά υπέρ των εμβολιασμών και υποστήριζε ότι δεν αντετίθεντο στη θεϊκή βούληση, όπως συχνά υποστήριζαν ήδη από τον 18ο αιώνα οι πολέμιοι των εμβολιασμών, αλλά, αντιθέτως, απέρρεαν από αυτή. Η *Διδασκαλία παραιναιτική* αποτελεί το πρώτο ελληνικό έντυπο για τον δαμαλισμό.⁸⁵ Η θέση της είναι εμβληματική για έναν ακόμη, σημαντικό, λόγο: Οι δύο πραγματείες που περιλαμβάνει είναι τα πρώτα ιατρικά κείμενα σε νεοελληνική γλώσσα τα οποία θεματοποιούν ένα εξειδικευμένο και επίκαιρο στην εποχή του ιατρικό ζήτημα που απασχολούσε την ελληνική κοινωνία.

Όπως φανερώνει η λόγια γλώσσα τους, οι δύο πραγματείες απευθύνονταν σε ένα μορφωμένο, άρα κοινωνικά ανώτερο κοινό, προφανώς στα μέλη των ελληνόφωνων ελίτ της Κωνσταντινούπολης και άλλων αστικών κέντρων της Αυτοκρατορίας. Απέναντι σε αυτό το κοινό υπερασπίζονται ο Careno και ο ανώνυμος συγγραφέας της *Διδασκαλίας* τον δαμαλισμό αλλά και τον ιταλό γιατρό Pezzoni, του οποίου τη συμβολή στους εμβολιασμούς εξαίρουν

84. Η χρονολόγηση της συγγραφής συνάγεται από άρθρο που δημοσίευσε στις 26.7.1804 η *Medicinisch-chirurgische Zeitung*. Το άρθρο πληροφορεί ότι ο Δημ. Μουρούζης είχε ζητήσει από τον Careno να γράψει το κείμενο, παρουσιάζει τον Pezzoni ως πρωτοπόρο στη διάδοση του δαμαλισμού στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και ως τον «μόνον εμβολιαστή του λαού», ενώ θεωρεί ότι κίνητρο της εναντίωσης των γιατρών της Κωνσταντινούπολης στον δαμαλισμό ήταν η φιλοκέρδεια: Ανώνυμος, «Nachrichten, den Fortgang der Vaccination in der Turkey betreffend», 141-142.

85. Ανώνυμος, *Διδασκαλία παραιναιτική περί τῆς χρήσεως τῆς δαμαλίδος*, παρά τινος φιλευσεβοῦς και φιλανθρώπου ἀνδρὸς και ἡ κατ' αὐτὴν Διατριβὴ τοῦ ἐξοχωτάτου Ἱατροφιλοσόφου Κυρίου Λουδοβίκου Καρένου, τύποις ἐκδίδονται πρὸς κοινὴν ὠφέλειαν ἵνα διανεμηταὶ δωρεὰν τοῖς ἐφιεμένοις. Ἐν Βιέννῃ τῆς Ἀουστρίας, ἐν τῇ Ἑλληνικῇ Τυπογραφίᾳ Γεωργίου Βενδότη, 1805. Εντοπίστηκε ως πρώτο ελληνικό έντυπο για τον δαμαλισμό από τον Καραμπερόπουλο, «Δαμαλισμός (1798): Οι πρώτες δημοσιεύσεις στα ελληνικά», 224-226. Για την έκδοση βλ. επίσης Φίλ. Ηλιού, *Ελληνική Βιβλιογραφία του 19ου αιώνα*, Βιβλία-Φυλλάδια, τ. Α': 1801-1818, [Βιβλιολογικό Εργαστήρι / ΕΛΙΑ], Αθήνα 1997, σ. 135, αρ. 1805.27. Ο «Λουδοβίκος Καρένος» συγχέεται ενίοτε με τον Jean de Carro· βλ. Ηλιού, *ό.π.*, και Σταυρόπουλος, *Τα νοσοκομεία και η νοσηλευτική πολιτική*, σ. 328, σημ. 25.

αμφότεροι.⁸⁶ Ενώ οι δύο πραγματείες αποκαλύπτουν πόσο στενά συνδέθηκαν οι εμβολιασμοί με την επαγγελματοποίηση της ιατρικής στην ελληνική κοινωνία, η επίθεση που δέχτηκε ο Pezzoni μερικούς μήνες αργότερα από τον γιατρό Σέργιο Ιωάννου δείχνει ότι η διάδοση του δαμαλισμού είχε πλέον ενεργοποιήσει διαδικασίες –τη διάδοση ιατρικής γνώσης και τεχνολογίας, τη διαμόρφωση ανταγωνιστικών ιατρικών δικτύων– οι οποίες είχαν αρχίσει να συμβάλλουν στη διαμόρφωση ενός ελληνικού δημόσιου λόγου περί της ιατρικής ως επιστήμης και επαγγέλματος.

Γύρω στις 20 Απριλίου του 1805, σε μια προσπάθεια ελέγχου και αστυνόμευσης του δημόσιου χώρου και διαμόρφωσης μιας πολιτικής για τη δημόσια υγεία και την περίθαλψη των υπηκόων του, ο σουλτάνος Σελίμ Γ' εξέδωσε ένα χάττι, με το οποίο διέταζε την απομάκρυνση των ελλήνων και αρμενίων επαιτών από τα «οσπιτάλια», μάλιστα, εάν αυτοί δεν ήταν γηγενείς, και από την Κωνσταντινούπολη. Όριζε ακόμη ότι οι άρρωστοι επαιτές, που σύχναζαν «εις τὰς ἀγοράς καὶ δρόμους προξενούντες εἰς τοὺς θεατὰς δικαίῳ καὶ φυσικῷ τῷ λόγῳ οὐ μικρὰν ἀηδίαν καὶ ἀποστροφὴν», θα έπρεπε να εγκλειστούν σε νοσοκομεία.⁸⁷ Με το ίδιο διάταγμα ο Σελίμ διόριζε τον Δημήτριο Μουρούζη «ναζήρη και έφορο» των ελληνικών νοσοκομείων, επιφορτίζοντάς τον άμεσα με την ανακαίνιση και τον εκσυγχρονισμό τους, καθώς και μακροπρόθεσμα με την εκπαίδευση σε αυτά νεαρών γιατρών. Σχετικά με την εκπαίδευση, επαναλάμβανε το επιχείρημα της ιπποκρατικής χυμοπαθολογίας, ότι οι γιατροί οφείλουν να εκπαιδεύονται στον τόπο όπου

86. Ανώνυμος, *Διδασκαλία παραινετική περί [...] τῆς δαμαλίδος*, σ. 8, 10, [17]-18.

87. Το χάττι σε μια ελληνική (ενδεχομένως σύγχρονη του) μετάφραση δημοσιεύτηκε από τον Ματθαίο Παρανίκα από ένα χειρόγραφο που βρισκόταν στην κατοχή του Μ. Κ. Παρανίκα, «Χάττι Σουλτάν Σελήμ Γ'», *Χρόνος. Επετηρίς του Νεολόγου του βισέκτου έτους 1872*, εκδ. Ι. Α. Βρετός, Κωνσταντινούπολη 1871, σ. 115-119. Αποσπάσματα του σουλτανικού διατάγματος δημοσιεύει σε ελληνική μετάφραση ο Ιωάννου, *Αναίρεσις νοσοκομικῆς τινὸς ἀναφορᾶς*, σ. 26-28 (η μετάφραση δεν ταυτίζεται με εκείνη που δημοσίευσε ο Παρανίκας). – Η ημερομηνία έκδοσης του διατάγματος αναφέρεται έμμεσα από τον Ιωάννου, *Αναίρεσις νοσοκομικῆς τινὸς ἀναφορᾶς*, σ. 23. Με την ημερομηνία που παραδίδει ο Ιωάννου ταιριάζει και η χρονολογική ένδειξη «vers le milieu de la Lune Mouharem [Muharrem] l'an de l'Egire 1220», την οποία φέρει το σουλτανικό χάττι στη γαλλική μετάφρασή του, που δημοσιεύτηκε στις δύο πρώτες σελίδες της *Journal de Francfort* 202 (21.7.1805). Το σχετικό άρθρο είναι μια αναφορά από την Κωνσταντινούπολη που είχε γραφτεί στις 20.6.1805.

πρόκειται να εργαστούν, επειδή μόνο έτσι γνωρίζουν τις ιδιαιτερότητες των νόσων που θα έχουν να αντιμετωπίσουν και των μελλοντικών ασθενών τους, αφού οι ασθένειες και η ανθρώπινη κράση ποικίλλουν ανάλογα με το κλίμα κάθε περιοχής.⁸⁸

Από τις πρώτες ενέργειες του Μουρούζη ήταν η προσαρμογή του Γραικικού Νοσοκομείου του Γαλατά στα σύγχρονα δυτικά πρότυπα. Για τη θέση του αρχιάτρου, ο οποίος θα ήταν επιστημονικά υπεύθυνος για τον εκσυγχρονισμό του νοσοκομείου και θα προϊστάτο του ολιγομελούς προσωπικού του, επέλεξε για άγνωστους λόγους τον Antonio Pezzoni και όχι κάποιον από τους πολλούς έλληνες γιατρούς της Κωνσταντινούπολης. Εγκατεστημένος στην οθωμανική πρωτεύουσα από το 1799 ως γιατρός της ισπανικής πρεσβείας, ο Λομβαρδός Pezzoni είχε αποκτήσει κάποια φήμη χάρη στη συμμετοχή του στους δαμαλισμούς ως μέλος του δικτύου του Careno και χάρη στις σχέσεις του με τον Valli. Τα εγκώμια για το πρόσωπό του στα κείμενα της *Διδασκαλίας παραινετικής περι τής χρήσεως τής δαμαλίδος* μαρτυρούν ότι το αργότερο από το 1804 είχε κερδίσει την εύνοια του Μουρούζη. Στους σχεδόν εννέα μήνες που διηύθυνε το Γραικικό Νοσοκομείο⁸⁹ έλαβε μέτρα που βελτίωσαν τις συνθήκες της υγιεινής και την υλική υποδομή.⁹⁰ Προς το τέλος του 1805, ωστόσο, η αύξηση των θανάτων ασθενών, διαμαρτυρίες των νοσηλευόμενων⁹¹ και η δυσαρέσκεια ή εχθρότητα προς το πρόσωπό του προκάλεσαν την παραίτηση ή την απομάκρυνσή του από τη θέση του αρχιάτρου και την αναχώρησή του από την Κωνσταντινούπολη.⁹²

88. Παρανίκας, «Χάττι Σουλτάν Σελήμ Γ΄», σ. 116-117.

89. Για εννέα μήνες κάνει λόγο ο Ιωάννου, *Αναίρεσις νοσοκομικής τινός αναφορᾶς*, σ. 39. Σε συνδυασμό με το γεγονός ότι ο Pezzoni είχε φύγει από την Κωνσταντινούπολη, όταν γραφόταν το έργο του Ιωάννου, και ότι ο πρόλογος του Ιωάννου είναι χρονολογημένος στην 1η Ιανουαρίου του 1806, συνάγεται ότι η θητεία του ιταλού γιατρού διήρκεσε από τον Απρίλιο έως και τον Δεκέμβριο του 1805.

90. Στο *ίδιο*, σ. 53 [recte 35]: «Ἐπρόσταξε λοιπὸν νὰ ἀνακαινίσωσι τὰ παλαιὰ τοῦ Νοσοκομείου κτίρια, νὰ ἀνοίξωσι παράθυρα, νὰ οἰκοδομήσωσιν ὑπερῶα καὶ ἀμφιθέατρα, νὰ πλατύνωσι τοὺς κοιτῶνας, νὰ βάλλωσιν εἰς αὐτοὺς κραββάτια ὑψηλὰ μὲ στρώματα καὶ σκεπάσματα νέα, κατὰ τὸ ἔθος τῆς Εὐρώπης [...]. Διωρίσθησαν εἰς τὸν κάθε κοιτῶνα ὑπηρέται διὰ νὰ ἐπισκέπτωνται τοὺς ἀρρώστους, καὶ νὰ δίδωσιν ἐν καιρῷ τὰ Ἱατρικὰ βότανα. Ἐβάλλθησαν κατὰ τὴν συνήθειαν τῆς Εὐρώπης ἀριθμητικοὶ χαρακτήρες εἰς τὰ κρεββάτια. Ὁ δεῦτερος Ἱατρός προσετάχθη νὰ λαμβάνῃ ἐγγράφως τὸ ὄνομα τοῦ πάσχοντος, τὴν πατρίδα, τὸ γένος, τὴν ἡλικίαν, καὶ τὰ λοιπά».

91. Στο *ίδιο*, σ. 39.

92. Οι πληροφορίες που διαθέτουμε για τον Pezzoni και τη θητεία του ως διευθυντή του Γραικικού Νοσοκομείου προέρχονται σχεδόν αποκλειστικά από το έργο Ιωάννου,

Πριν εγκαταλείψει την οθωμανική πρωτεύουσα, ο Pezzoni συνέταξε μια «άναφορά» προς τον Μουρούζη, κάνοντας απολογισμό του έργου του και απαριθμώντας τα εμπόδια που συνάντησε.⁹³ Το ιταλικό κείμενό του κυκλοφόρησε και διαβάστηκε στην Πόλη σε χειρόγραφη ελληνική μετάφραση. Αυτήν την «άναφορά» (1805) και τη *Διδασκαλία παραιναιτική περι τῆς χρήσεως τῆς δαμαλίδος* (1805) αποφάσισε να αντικρούσει δημόσια ο γιατρός Σέργιος Ιωάννου. Η απάντησή του, υπό τον τίτλο *Ἀναίρεσις νοσοκομικῆς τινὸς ἀναφορᾶς* και με έναν πρόλογο χρονολογημένο στην 1η Ιανουαρίου του 1806, εκδόθηκε, ακριβώς όπως και η *Διδασκαλία παραιναιτική*, στη Βιέννη από το τυπογραφείο Βεντότη, με σκοπό να διανεμηθεί δωρεάν στους «φιλογενεῖς».⁹⁴ Η επιλογή του ίδιου τόπου και τυπογραφείου υπογραμμίζει τη διανοητική-αντιρρητική σχέση της *Ἀναίρεσεως* του Ιωάννου με τη *Διδασκαλία*, ενώ η έκδοση των κειμένων και η δωρεάν διάθεσή τους δηλώνουν την πρόθεση των δημιουργών τους να δημοσιοποιήσουν σε ένα όσο το δυνατόν μεγαλύτερο κοινό ζητήματα που θεωρούσαν σημαντικά για το κοινωνικό σύνολο.

Ο Σέργιος Ιωάννου καταγόταν από την Τήνο,⁹⁵ είχε σπουδάσει στην Παβία στα τέλη του 18ου αιώνα⁹⁶ και, όταν έγραφε την *Αναίρεση*, ζούσε στην

Ἀναίρεσις νοσοκομικῆς τινὸς ἀναφορᾶς. Σε αυτό βασίζεται και η ανασύσταση των σχετικών γεγονότων στο Σταυρόπουλος, *Τα νοσοκομεία και η νοσηλευτική πολιτική*, σ. 213-226.

93. Ιωάννου, *Ἀναίρεσις νοσοκομικῆς τινὸς ἀναφορᾶς*, σ. [3].

94. Για τον πλήρη τίτλο βλ. παραπάνω, σημ. 85. Στο τέλος του προλόγου εμφανίζεται η χρονολογία 1 Ιανουαρίου 1805 (Ιωάννου, *Ἀναίρεσις νοσοκομικῆς τινὸς ἀναφορᾶς*, σ. 16). Από τη ρητή χρονολογία «20 τοῦ Ἀπριλλίου 1805» (στο ίδιο, σ. 23) και από τα γεγονότα που αναφέρονται είναι σαφές ότι πρόκειται για τυπογραφικό λάθος, ενώ η σωστή χρονολογία είναι 1806. Ο τόπος έκδοσης και το τυπογραφείο ταυτίζονται από τον Ηλιού, *Ελληνική Βιβλιογραφία του 19ου αιώνα*, τ. Α', σ. 166-167, αρ. 1806.6.

95. Επαμ., Γεωργαντόπουλος, *Τηνιακά, ἤτοι ἀρχαία και νεωτέρα γεωγραφία και ιστορία τῆς νήσου Τήνου*, τυπογραφεῖον «Ὁ Παλαμῆδης», Αθήνα 1889, σ. 127. Ο Γεωργαντόπουλος (στο ίδιο, σ. 16) αναφέρει ότι, ενώ υπήρχαν αρκετοί Ρωμαιοκαθολικοί της Τήνου που είχαν σπουδάσει Ιατρική, όπως ο Μάρκος Ζαλώνης, ο Α. Toselli, («ὄστις ἀπειλουμένης τῆς ζωῆς του διὰ τὰς μετ' ἐπισήμου ὀθωμανίδος ἐρωτικὰς σχέσεις του ἠναγκάσθη νὰ ἐξωμόση τὴν θρησκείαν του»), ο Dottor J. Rossiani, ο Μιχαήλ Τοζέλης κ.ά., «κατὰ τὸ αὐτὸ χρονικὸν διάστημα δύο μόνον ὀρθόδοξοι Τήνιοι ἀνεδείχθησαν ἐπιστήμονες ἰατροί, ὁ Σέργιος Ἰωάννου, συγγραφεὺς μιᾶς ὀστεαλογίας και μιᾶς ἰατρικῆς παθολογίας, και ὁ τούτου ἀδελφὸς Νικόλαος».

96. Ο ίδιος αναφέρει ότι βρισκόταν εκεί το 1797 και 1798· Ιωάννου, *Ἀναίρεσις νοσοκομικῆς τινὸς ἀναφορᾶς*, σ. 9, 16. Μνημονεύει τους γιατρούς «Ραζόρη» (Giovanni Rasori, 1766-1837) και «Πρέρα» (Valeriano Luigi Brera, 1772-1840) και γράφει ότι υπήρξε αὐτόπτης/αυτήκοος μάρτυρας περιστατικών που σχετίζονταν με αυτούς.

Κωνσταντινούπολη. Οι απόψεις του δείχνουν ότι εμπνεόταν από τον Διαφωτισμό⁹⁷ και ότι προσπαθούσε να κρίνει τον Pezzoni με αντικειμενικότητα. Του αναγνωρίζει ότι ήταν επιστημονικά ικανός και ότι βελτίωσε την υποδομή στο Γραικικό Νοσοκομείο, αλλά του καταλογίζει δογματική προσήλωση στις θεωρίες, αλαζονεία και ματαιοδοξία,⁹⁸ αποδίδοντας στις ιδιότητές του αυτές την τελική αποτυχία του. Η αφήγηση των πεπραγμένων του Pezzoni από τον Ιωάννου κορυφώνεται σε μια καταγγελία της αγνωμοσύνης του απέναντι στους Έλληνες, διότι, παρότι κέρδισε κύρος και πλούτη χάρη σε αυτούς, ο λομβαρδός γιατρός δεν έπαψε (κατά τον Ιωάννου) να υβρίζει και να λοιδωρεί όλο το Γένος, «ὄνομάζων τοὺς Γραικοὺς βαρβάρους, δυσειδαίμονας, καὶ ἄλογα ζῶα», «bestie», «ιδιώτας [= γλίθους]» και «δυστυχῆ ἐκτρώματα τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως».⁹⁹

Η κριτική του Ιωάννου υποκινείται –σε έναν βαθμό– από την πατριωτική υπερηφάνεια, η οποία, όντας συναισθηματικό στοιχείο της εθνικής ταυτότητας που αποκορυσταλλωνόταν, ώθησε στα ίδια περίπου χρόνια τον Κοραή και τον κύκλο του να επιτεθούν στον Cornelius Paw και στον Ludwig Salomon Bartholdy για τις αρνητικές κρίσεις τους για τους Νεοέλληνες. Είναι σαφές, όμως, ότι η ευθιξία του τηνιακού γιατρού είχε τουλάχιστον μία ακόμη, εξίσου ισχυρή αιτία: τον ανταγωνισμό για την περίοπτη θέση του διευθυντή του Γραικικού Νοσοκομείου:¹⁰⁰

«Εὐρίσκοντο μάλιστα τότε εἰς τὴν Ἑλλάδα, καὶ εἰς τὴν Βασιλεύουσα νέοι Γραικοὶ ἐπιστήμονες καὶ Ἴατροὶ ἄριστοι, ἱκανοὶ νὰ διοικήσωσιν, ὅχι τὰ Νοσοκομεία τοῦ Γαλατᾶ, ἀλλὰ τὰ καὶ τῆς Βιέννης καὶ τοῦ Παταίου, εἰδήμονες τῆς τῶν ἰδίων προγόνων Γλώσσης τε καὶ σοφίας, περιελθόντες εἰς τὰς πλέον περιβοήτους τῆς Εὐρώπης Ἀκαδημίας διὰ νὰ διδαχθῶσιν ἐντελῶς τὰς ἐπιστήμας, καὶ τὴν τῆς Ἱατρικῆς καὶ Χειρουργείας τέχνην. Κακῆ τύχῃ ὅμως δὲν ἔγινεν ἡ ἐκλογή εἰς κἀνένα ἀπὸ αὐτούς, ἴσως διὰ τὶ ἦταν Γραικοὶ, καὶ τοῦ Ἱπποκράτους μαθηταί, καὶ ἀπόγονοι.»

97. Ενδεικτική για τη σχέση του Ιωάννου με τον Διαφωτισμό είναι αφενός η αρκετά εκτενής αναφορά του στην πνευματική πρόοδο που –όπως γράφει– είχε σημειώσει η ελληνική κοινωνία κατά τον 18ο αιώνα χάρη στα «φώτα», αφετέρου η θετική στάση του απέναντι στη διδασκαλία των φυσικών επιστημών στην εκπαίδευση· βλ. Ιωάννου, *Ἀναίρεσις νοσοκομικῆς τινὸς ἀναφορᾶς*, σ. 24-25. Ο τηνιακός γιατρός γνώριζε πιθανότατα το *Mémoire* (1803) του Κοραή.

98. Ιωάννου, *Ἀναίρεσις νοσοκομικῆς τινὸς ἀναφορᾶς*, σ. 30 και passim.

99. Στο ίδιο, σ. 9-10, 39· βλ. και σ. 36, 43-46.

100. Ιωάννου, *Ἀναίρεσις νοσοκομικῆς τινὸς ἀναφορᾶς*, σ. 29 (η πλαγίωση από τη γράφουσα).

Κατά δυστυχίαν ἐρρίζωθη ἡ πρόληψις εἰς τὰς κεφαλὰς τῶν ἀνθρώπων, ὅτι ὅσοι ἔρχονται ἐκ περάτων τῆς οἰκουμένης, καὶ ὀμιλοῦσι ξένην διάλεκτον, ἔχουσιν ἔμφυτον τὴν σοφίαν, δι' αὐτὸ μόνον, καθ' ὅ,τι εἶναι ἄλλοεθνεῖς καὶ ἑτερόγλωσσοι. Ἐδώθη λοιπὸν ἡ προτίμησις εἰς ἓνα ἀπὸ αὐτοῦς τοὺς ἄλλοεθνεῖς».

Ο χαρακτηρισμός των ελλήνων γιατρών στο παραπάνω απόσπασμα ως «μαθητῶν» του Ιπποκράτη και όχι απλώς ως «απογόνων» του παραπέμπει στην επιστημονική διάσταση που είχε ο ανταγωνισμός μεταξύ των γιατρών, εκτός από την οικονομική και κοινωνική πλευρά του. Με τον χαρακτηρισμό αυτό ο Ιωάννου αντιπαράθετει στη δογματική προσήλωση του Pezzoni στη θεωρία του John Brown¹⁰¹ τον νεο-ιπποκρατισμό, μια σύγχρονη τότε τάση που έδινε έμφαση στην κλινική παρατήρηση, κατά το πρόταγμα του κώου γιατρού, το οποίο αποτελούσε άλλωστε από τον 17ο αιώνα κ.ε. θεμελιακή αρχή της ιατρικής επιστήμης.¹⁰² Για να αποδείξει την άποψή του, ο Ιωάννου απαριθμεί τα λάθη στα οποία παρέσυρε τον ιταλό γιατρό η τυφλή αφοσίωσή του στον βραουνισμό,¹⁰³ αφηγούμενος μια σειρά από ιατρικά περιστατικά, όπως εκείνο του «τοῦ δυστυχῶς Ἰκκορδέ, Πνευματικῶ τῆς Ἰσπανικῆς Πρεσβείας, ἀνδρὸς σοφοῦ τε καὶ ἐπιστήμονος»,¹⁰⁴

101. Ο Pezzoni χαρακτηρίζεται από τον Ιωάννου (ό.π., σ. 30) «ὄπαδὸς καὶ λατρευτῆς τοῦ βραουνικοῦ συστήματος». Ενδέχεται, στις αρχές του 19ου αιώνα να είχε σχηματιστεί γύρω από τον Δημήτριο Μουρούζη ένας κύκλος γιατρών υποστηρικτῶν του βραουνισμού. Το 1806 ο Ρίζος Αρτακηνός Γεωργιάδης αφιέρωσε στον Μουρούζη μία μετάφρασή του στα ελληνικά της πραγματείας *Essai sur la nouvelle médicale doctrine de Brown* (Παρίσι 1797) του κωνσταντινουπολίτη γιατροῦ Εμμανουήλ Ρίζου, ενός κειμένου που τασσόταν υπέρ της θεωρίας του ἀγγλοῦ γιατροῦ. Η αφιέρωση είναι χρονολογημένη στην 1η Μαρτίου 1806, δηλαδή πολύ κοντά στα γεγονότα που περιγράφονται εδώ· βλ. Καρανάσιος, «Η πρόσληψη της νέας ιατρικής του John Brown στην προεπαναστατική Ελλάδα», σ. 316-317, 319, 321.

102. Βλ. W. U. Eckart, *Geschichte der Medizin*, εκδ. Springer, Βερολίνο 42000, σ. 213, 248.

103. Ιωάννου, *Ἀναίρεσις νοσοκομικῆς τινὸς ἀναφορᾶς*, σ. 7-8, 11-12, 15-16, 19-20. Ο γιατρός Giovanni Rasori (1766-1837), με τον οποίο ο Ιωάννου (ό.π., σ. 7-8) παρομοιάζει τον Pezzoni, ήταν επίσης βραουνιστής.

104. Ιωάννου, *Ἀναίρεσις νοσοκομικῆς τινὸς ἀναφορᾶς*, σ. 31 (η πλαγίωση από τη γράφουσα). «Ἐκστράτον» < λατ. extract, ιταλ. estratto εκχύλισμα. «Κίνας» < κέτσουα quina-quina («ο φλοιός των φλοιών», το δέντρο κιγχόνη)· εδώ πρόκειται για το γνωστό κινίνο, το οποίο προέρχεται από τον φλοιό της κιγχόνης. Με τα πειράματα του Antoine François de Fourcoy το 1792 αρχίζει να εκδηλώνεται μεγάλο ενδιαφέρον για το κινίνο, το οποίο δεν θα χάσει σε ένταση έως το 1820 και διαρκεί έως σήμερα. Σύμφωνα με τον Ιωάννου, ο Pezzoni χρησιμοποίησε ευρύτατα ως φάρμακο την τανίνη. Πιθανώς διεξήγαγε πειράματα, αφού λίγο μετά την αποπομπή του από την Κωνσταντινούπολη οι

«ὅς τις, ἀφ' οὗ διέφυγε τὴν Γιλοτίνην τοῦ Ῥοβεσπιέρ εἰς τὰς ἀρχὰς τῆς Γαλλικῆς πολιτικῆς μεταβολῆς, ἔγινε θυσία ἐλευσινῆ τοῦ Βραονικοῦ συστήματος ἐν Κωνσταντινουπόλει. [...] Ἐπασχεν ὁ δυστυχῆς ἀπὸ δυσπεψίαν [...]. Τῷ ἐδώθη παρὰ τοῦ Ἰατροφιλοσόφου [Pezzoni] Ἄφιόνι μὲ Κάμφωραν καὶ Ἐκστράτον τῆς Κίνας χειροτερεύοντος τοῦ πάθους, ἐφώναζεν ὁ ἄθλιος ἀββάς “μὲ θανατώνεις Ἰατρὲ μὲ τὰ χάπια σου”, τῇ ἐνάτῃ ἡμέρᾳ ἀπέθανε».

Ο Ιωάννου δεν είναι ο μόνος ἑλληνας γιατρός που τάχθηκε κατά του βραουνισμού στις αρχές του 19ου αιώνα. Η επιστημονική διαμάχη που είχε αρχίσει να αναδύεται αποτυπώνεται ήδη στα 1800-1801 στην αλληλογραφία του βραουνιστή Γεωργίου Σακελλάριου με τον νεο-ιπποκρατικό Μιχαήλο Περδικάρη,¹⁰⁵ ενώ ίχνη της διαφαίνονται στα 1802-1803 στις επιστολές του Κωνσταντίνου Ζαχαρόπουλου προς τον Γεώργιο Σακελλάριο, που ήδη αναφέρθηκαν. Με μεγάλη σαφήνεια διακρίνεται στο έργο *Ἐρμηλος ἢ Δημοκριθροάκλειτος* του Περδικάρη, που γράφτηκε στα χρόνια 1805-1807, την ίδια δηλαδή εποχή με τα συμβάντα που περιγράψαμε στην Κωνσταντινούπολη.¹⁰⁶ Ο Ιωάννου δεν ήταν λοιπόν ο μόνος, ήταν όμως ο πρώτος που θεματοποίησε δημόσια την επιστημονική διαμάχη γύρω από την κυριαρχία του βραουνισμού.

Η διάδοση του δαμαλισμού στον ελληνικό οθωμανοκρατούμενο χώρο στα πρώτα χρόνια του 19ου αιώνα συνέπεσε χρονικά με την προσπάθεια ηγετικών ομάδων, όπως των Φαναριωτών, να συλλάβουν και να αναπτύξουν μια πολιτική για την υγεία και την περίθαλψη των ελληνικών πληθυσμών η οποία θα ανταποκρινόταν στις σύγχρονες επιστημονικές απαιτήσεις και θα

βασικές παρατηρήσεις του από τη χρήση της τανίνης τυπώθηκαν υπό τον τίτλο «Emploi médical du tannin» στην επετηρίδα *Histoire de la Société de Médecine-Pratique de Montpellier* 4 (1807), 298-303. Θα άξιζε ένας μελετητής που διαθέτει γνώσεις φαρμακολογίας να συγκρίνει τα περιστατικά που περιγράφει ο Pezzoni στο παραπάνω άρθρο του με τα περιστατικά που περιγράφει ο Ιωάννου (*Αναίρεσις νοσοκομιαῆς τινὸς ἀναφορᾶς*).

105. Στις επιστολές τους που δημοσίευσε αργότερα ο Γ. Σακελλάριος, *Ποιημάτια*, εκδ. Ιωάννης Σνείρερ, Βιέννη 1817, σ. 111-178, εδῶ κυρίως 128.

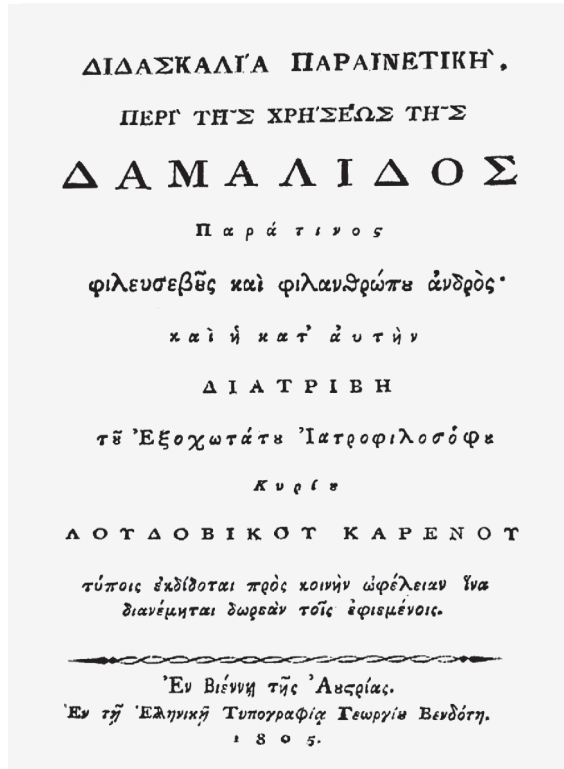
106. Στο υπό δημοσίευση άρθρο μου «*Ἐρμηλος ἢ Δημοκριθροάκλειτος. Λογοτεχνία και Ιατρική στις αρχές του 19ου αιώνα*», η συγγραφή του έργου του Περδικάρη χρονολογείται στο διάστημα μεταξύ των τελευταίων μηνών του 1805 και του Νοεμβρίου του 1807 και παρουσιάζονται τα σχετικά επιχειρήματα. Παράλληλα, εξετάζονται αναλυτικά οι απόψεις περί ιατρικής που διατυπώνει ο Περδικάρης στον *Ερμηλο*.

δημιουργούσε μια υλική και θεσμική υποδομή. Η προσπάθεια που συνεπαγόταν η διάδοση του δαμαλισμού να υπαχθούν όσο το δυνατόν μεγαλύτεροι αριθμητικά πληθυσμοί σε μια έστω στοιχειώδη ιατρική προστασία από την ευλογία ευνόησε τη δημιουργία διεθνών και διεθνικών ιατρικών δικτύων, τα οποία συνέδεσαν τον ελληνικό χώρο στενότερα με τη Δύση, επιταχύνοντας τη μεταφορά ιατρικής γνώσης και τεχνολογίας και προσφέροντας εναύσματα, για να εγκαινιαστεί η ιατρική έρευνα, έστω και με τη μορφή μεμονωμένων πειραμάτων, που διεξάγονταν αρχικά από ξένους γιατρούς. Μέσα στο παραπάνω ιστορικό πλαίσιο και ενεργοποιώντας τις παραπάνω διαδικασίες, η διάδοση του δαμαλισμού διαμόρφωσε τις συνθήκες, για να αναδυθεί ένας οικονομικός, κοινωνικός και επιστημονικός ανταγωνισμός μεταξύ των όλο και περισσότερων γιατρών που δρούσαν στα αστικά κέντρα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ντόπιων που είχαν σπουδάσει σε δυτικά πανεπιστήμια και ξένων που είχαν εγκατασταθεί κυρίως –αλλά όχι μόνο– στην Πόλη.

Ο ανταγωνισμός είχε αρχικά ως διακύβευμα την οικονομική ασφάλεια και την κοινωνική αναγνώριση που παρείχαν στους κατόχους τους οι θέσεις των προσωπικών γιατρών ανώτατων κρατικών και εκκλησιαστικών αξιωματούχων και οι θέσεις των αρχιάτρων νοσοκομείων. Σταδιακά ωστόσο, ο ανταγωνισμός εισχώρησε και στο επιστημονικό πεδίο, οδηγώντας στη διαμόρφωση συγκρουόμενων λόγων για τον δαμαλισμό, για τις σύγχρονες ιατρικές θεωρίες, ειδικά για τον βραουνισμό, και για τους τρόπους εκσυγχρονισμού του νοσηλευτικού συστήματος.

Η εξάπλωση του ανταγωνισμού προς το επιστημονικό πεδίο αποτυπώθηκε στις δύο πραγματείες που γράφτηκαν και εκδόθηκαν το 1805 με πρωτοβουλία του Δημητρίου Μουρούζη, υπό τον τίτλο *Διδασκαλία παρααιρετική περί τῆς χρήσεως τῆς δαμαλίδος*, στην «ἀναφορά» του Pezzoni, που κυκλοφόρησε την ίδια χρονιά σε χειρόγραφο μετάφραση στην Κωνσταντινούπολη, και στο έργο του Σεργίου Ιωάννου *Ἀναίρεσις νοσοκομικῆς τινὸς ἀναφορᾶς*, το οποίο αντέκρουσε το 1806 τη *Διδασκαλία* και την «ἀναφορά». Τα τέσσερα αυτά κείμενα σηματοδοτούν τις απαρχές ενός δημόσιου λόγου περί ιατρικής ως επαγγέλματος και επιστήμης στην ελληνική κοινωνία. Ο διάλογος που εγκαινίασαν, έστω και με αντιρρητική, ακόμη και πολεμική διάθεση, συνεχίστηκε τα επόμενα χρόνια. Ενδεικτικό για τον ρόλο που διαδραμάτισαν στη διαμόρφωση ενός ελληνικού δημόσιου ιατρικού λόγου η διάδοση του δαμαλισμού και οι διαδικασίες που ενεργοποίησε είναι το γεγονός ότι η πρώτη ιατρική μελέτη που δημοσίευσε ο *Λόγιος Ερμής* (1811-1821) ήταν

ένα άρθρο του γιατρού Ιωάννη Ασάνη –γιου του Σπυριδώνα– για τον βρουουνισμό, ενώ η δεύτερη μια «διάλεξις» του γιατρού Αγγέλου Μελισσηνού για τον δαμαλισμό.¹⁰⁷

Εικ. 1. Ανώνυμος, *Διδασκαλία παραινετική περι τῆς χρήσεως τῆς δαμαλίδος ...*, Βιέννη 1805.

107. Βλ. Ι. Ασάνης, «Ἀπάντησις εἰς τὴν περὶ τοῦ Βρουουναίου συστήματος ἐρώτησιν», *Ερμῆς ο Λόγιος* 1 (1811), 91-95, 113-118· Α. Μελισσηνός, «Διάλεξις ἐπὶ τῆς ἀγγελαδινῆς Εὐλογίας», *Ερμῆς ο Λόγιος* 2 (1812), 196-205. Δεν συνυπολογίζω τρεῖς βιβλιοπαραουσιάσεις ιατρικῶν ἔργων, πρωτοτύπων ἢ μεταφράσεων.

SUMMARY

Julia Chatzipanagioti-Sangmeister

The transmission of smallpox vaccination and the development of a Greek public discourse on Medicine, in the beginning of the 19th century.

The transmission of smallpox vaccination provided the impetus for including the largest possible populations under the umbrella of at least a minimum medical protection from smallpox. These efforts favored the construction of international and transnational medical networks, which tightened the connections between the Greek world and the West, accelerating the circulation of medical knowledge and technology and triggering the inauguration of medical research, at least in the form of isolated experiments that were initially conducted by foreign doctors. In the above historical context, and by enabling the aforementioned procedures, the transmission of smallpox vaccination created the favorable conditions for the emergence of an economic, social and scientific competition between the ever increasing number of doctors who were active in the urban centres of the Ottoman Empire, locals who studied in western universities and foreigners who had been mainly, but not exclusively, settled in Constantinople. At stake in this competition were the economic security and social recognition. Gradually though, the competition entered into the scientific field, creating conflicting discourses regarding smallpox vaccination, contemporary medical theories, such as especially brownism, and the modernization methods they should follow concerning the hospitalization system.

The proliferation of this competition into the scientific sector was imprinted on two treatises which were written and published in 1805 under the title *Persuasive teaching regarding the usage of smallpox vaccine*, in Pezzoni's "Report", which was circulated in the same year in Constantinople, and in the work by Sergios Ioannou, *Confutation of one's medical report*, which confronted in 1806 both the *Persuasive teaching* and the "Report". These four works signaled the commencement of a public discourse in Greek society, on medicine as a profession and as a scientific subject. The dialogue they inaugurated, even if often in a contrarian or polemical spirit, continued in the following years.

